

ปกิณกะ จาก

ลุ่มदैจกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

โดย อมร วิชาสัจย์

โดยที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์หนังสือและบทความต่าง ๆ ไว้เป็นจำนวนถึง 633 ชิ้น ครอบคลุมไปทุกแขนงงาน จึงเป็นการยากยิ่งที่บุคคลรุ่นหลังจะสามารถติดตามผลงานของพระองค์ท่านได้ทุกชิ้น และเกือบจะเป็นการพ้นวิสัยที่จะจัดพิมพ์รวบรวมไว้เป็นชุดเดียวกันให้ได้ครบ แม้แต่ในงานด้านปกครองอย่างเดิวยังปรากฏว่ามีพระนิพนธ์ไว้มากมายทั้งที่เป็นชิ้นเป็นอันเกี่ยวกับการปกครองส่วน ๆ และที่ไปปะปนอยู่ในเรื่องอื่น ๆ โดยเฉพาะในหนังสือชุด นิทานโบราณคดีและชุดศาสน์สมเด็จพระ

แต่โดยที่พระองค์ทรงเป็น “พระบิดาแห่งรัฐประศาสนศาสตร์ไทย” คือทรงเป็นทั้งผู้ริเริ่มจัดการปกครองและได้ทรงฝึกฝนอบรมนักปกครองของประเทศมาเป็นเวลานาน พระกรุณาที่ได้ทรงให้ความรู้ความลึกลับ อุดมคติของการปกครองนี้ บรรดาข้าราชการทั้งรุ่นที่ได้มีโอกาสรับราชการได้การนำของพระองค์และรุ่นต่อ ๆ มาต่างตระหนักถึงพระคุณของพระองค์เป็นล้นพ้น จึงเห็นเป็นการสมควรที่จะรวบรวมนำพระลัทธิที่ปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์ต่าง ๆ มาตัดตอนพิมพ์ลงในตอนนี้ เพื่อจะได้เป็นเครื่องเตือนใจให้ข้าราชการที่ดี ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณประเทศชาติสืบไป กับทั้งจะได้เป็นอนุสรณ์ของพระวิริยอุตสาหะที่ทรงพระกรุณานิพนธ์เรื่องเหล่านี้ขึ้นด้วย

ฉะนั้น ในบทความสั้น ๆ นี้ จึงจะได้รวบรวมพระนิพนธ์ที่อ่านพบและเห็นว่าดีได้มีคุณค่าแก่ความรู้และการสอนใจของข้าราชการสมัยปัจจุบัน หากจะมีพระนิพนธ์ตอนอื่น ๆ ที่เด่นอยู่ที่ข้อความกรุณาช่วยเหลือบรรณาธิการวารสารทราบด้วย เพื่อจะได้หาทางเผยแพร่ในอันดับต่อไป

นอกจากจะได้อัญเชิญพระนิพนธ์หลายเรื่องหลายตอนมารวบรวมไว้ในบทนี้ โดยแยกไว้เป็นหมวดหมู่อย่างคร่าว ๆ และโดยไม่มีความเห็นเพิ่มเติมให้เสียบรรทัดแล้ว ในตอนที่ขยจะได้นำผลงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าติดตามรายละเอียดต่อไป

1. คุณธรรมของชาติไทย 3 ประการ

“เหตุที่ชนชาติไทยจะได้เป็นใหญ่ในประเทศสยาม เป็นเพราะมีกำลังมากกว่าชนชาติอื่นซึ่งปกครองอยู่ก่อนนั้นเป็นธรรมดา แต่ที่ชนชาติไทยสามารถปกครองประเทศสยามมาได้ช้านาน ถ้าจะนับเวลาจากเกือบถึง 700 ปีเข้าเป็นคน จำกัดองค์คุณธรรมอย่างอื่นอันมีอยู่ในอุปนิสัยของชนชาติไทยด้วย ข้าพเจ้าพิจารณาตามหลักฐานที่ปรากฏในพงศาวดาร เห็นว่าชนชาติไทยมีคุณธรรม 3 อย่างเป็นสำคัญ จึงสามารถปกครองประเทศสยามมาได้ คือ ความจงรักภักดีระของชาติอย่าง 1 ความปราศจากอิทธิงต่างชาติอย่าง 1 ความฉลาดในการประสานประโยชน์อย่าง 1 หรือถ้าจะเรียกเป็นคำภาษาอังกฤษคือ Love of National Independence, Toleration, and Power of Assimilation เหล่านี้เป็นสำคัญยิ่งกว่าคุณธรรมอย่างอื่น ซึ่งยังมีอีกหลายอย่างจะกล่าวอธิบายให้เห็นเป็นลำดับต่อไป

“ที่ว่าอุปนิสัยชนชาติไทยรักภักดีระของชาตินั้น พึงเห็นได้ตั้งแต่พวกกษัตริย์เมืองเดิมมา เพราะไม่ยอมยกอยู่ในอำนาจชนชาติอื่น และเมื่อมาได้ครอบครองประเทศสยามแล้วในสมัยต่อมาแม่ต้องตกทุกข์ได้ยากด้วยชนชาติอื่นซึ่งมีกำลังมากกว่าเขามาย่ำยี บางคราวจนถึงบ้านแตกเมืองเดียวยับเยิน ก็ยังพยายามแม้นจนเอาชีวิตเขาแตก บัญชีระของชาติกลับคืนได้อีกทุกครั้ง ปรากฏมาในเรื่องพงศาวดารตั้งว่าเป็นหลักฐาน

“ที่ว่าอุปนิสัยไทยปราศจากอิทธิงต่างชาตินี้ คือที่อารักขาบุคคลจำพวกอื่นซึ่งอยู่ในปกครองหรือแม่แต่จะมาอาศัย ความซอมหมหลักฐานปรากฏตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ตั้งแจ้งอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช และปรากฏในสมัยอันถัดมา พึงเห็นได้ตั้งเช่นชนชาติอื่นหรือพวกทาสีต่างชาติอื่น ๆ อยู่ในประเทศสยาม ไทยก็มีได้วางเกียรติเบียดเบียนกลับขอบด้งเคราะห์ แม้นจนถึงคำสอนานัน ๆ ด้วย ถ้อยคำสอนาย่อมให้ความสุขแก่ผู้เลื่อมใสเหมือนกันทุกคำสอนา เพราะเหตุนี้แต่โบราณมาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจึงยอมทรงช่วยอุปการะในการสร้างวัดคริสตัง และสร้างสุเหร่าอิสลามด้วยมีพระราชประสงค์จะพระราชทานความสุขให้แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินซึ่งเลื่อมใสในคำสอนานัน ๆ การเช่นนี้ไม่ปรากฏว่ามีเหมือนในประเทศอื่น มีแต่ในประเทศสยาม และยังมีสืบลงมาจนในสมัยปัจจุบันนี้ . . . คุณธรรมความปราศจากอิทธิงต่างชาติที่กล่าวมา มิใช่แต่จะมีแต่ไทยที่เป็นชนผู้ปกครองเท่านั้น เป็นอุปนิสัยตลอดไปจนถึงไทยที่เป็นราษฎรพลเมือง ขอนทานทงหลายผู้เคยเที่ยวเตร่แม่ที่เป็นชาวต่างประเทศคงจะได้สังเกตเห็นว่า เมื่อไปตามหมู่บ้านราษฎรไม่ว่าแห่งใด ๆ ถ้าไม่ประพฤดิร้ายต่อเขาแล้ว คง

ได้พบความตอหนรับอย่างเอื้อเฟื้อ โดยมิได้คิดเอาเปรียบอย่างหนึ่งอย่างใดทั่วไปในประเทศสยาม ความปราศจากอิทธิงอำนาจเป็นข้อสำคัญอันหนึ่ง ซึ่งทำให้ชนชาติอื่นมีพอกขอมเป็นต้น ไม่รังเกียจ การปกครองของชนชาติไทยมาแต่เดิม

“ที่ว่าไทยฉลาดในการประด้านประโยชน์นั้น ก็พึงเห็นได้ตั้งแต่สมัยเมื่อแรกไทยได้ ปกครองประเทศสยาม ในสมัยนั้นพอกขอมยังมีอยู่เป็นอันมาก แทนที่จะกดขี่ได้ ไทย กลับคิดเอาใจพอกขอม ให้เข้ากับไทยด้วยประการต่าง ๆ ยกตัวอย่าง ดังเช่น พระเจ้ารามคำแหง มหาราชทรงคิดตั้งแบบหนังสือไทย ให้ใช้เขียนได้ทั้งภาษาไทยและภาษาขอมด้วยตัวอักษร อย่างเดียวกัน และจารึกประเพณีของขอมอย่างใดดี ไทยก็รับมาประพฤติเป็นประเพณีของไทย ไม่ถือพิธี คุณธรรมที่ฉลาดประด้านประโยชน์อันนี้คงเป็นปัจจัยสำคัญขั้นหนึ่งในโบราณสมัย ซึ่งทำให้ขอมกับไทยกลายเป็นชาวสยามพอกเดียวกัน แม้ในสมัยภายหลังมาเมื่อมีพอกจีนพากัน เข้ามาตั้งท่ามาหากิน ในเมืองไทยมาอยู่เพียงชั่วบุรุษหนึ่งหรือสองชั่ว ก็มักกลายเป็นชาวสยาม ไปด้วย คุณธรรมของไทยที่กล่าวมา ถึงอารยธรรมของชาวยุโรป ไทยในประเทศสยามก็แต่เห็น คุณแถมมีความนิยมก่อนชาวประเทศอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงกัน และได้รับประโยชน์จากอารยธรรม นั้นสืบมาจนทุกวันนี้ ก็เพราะความฉลาดประด้านประโยชน์อันนี้ในอุปนิสัยของชนชาติไทย จึง เห็นว่าคุณธรรมทั้ง ๖ อย่างที่พรรณนามา ควรนับได้ว่าเป็นอัครจริยในอุปนิสัยของชนชาติไทย มาแต่โบราณด้วยประการฉะนี้”

จากเรื่อง “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ”

2. ประเพณีการปกครองไทย

“ในสมัยเมื่อไทยได้เป็นใหญ่ ณ เมืองสุโขทัย วิธีการปกครองประเทศสยามจึงมีอยู่ เป็น ๒ อย่าง เมืองทางฝ่ายเหนือปกครองตามประเพณีไทย เมืองทางฝ่ายใต้ปกครองตามประ- เเพณีขอม ก็แต่ประเพณีการปกครองของขอมกับของไทยเหมือนกันอย่างหนึ่ง ซึ่งถือเอาอำนา- ดิทธิของพระเจ้าแผ่นดินเป็นหลักในการปกครอง มาผิดกันที่พอกขอมถือคติตามชาวอินเดีย ด้มมติว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นพระโพธิสัตว์หรือเป็นพระอิศวร พระนารายณ์แบ่งภาคลงมาตั้ง โลก และอาศัยพราหมณ์เป็นเจ้าตำราการปกครอง ลักษณะการที่พอกขอมปกครองราชรัฐจึง คล้ายนายปกครองบ้าน ตรงกับภาษาอังกฤษซึ่งเรียกว่า Autocratic Government ส่วนวิธีการ ปกครองของไทยนั้น นับถือพระเจ้าแผ่นดินเช่นบิดาของประชาชนทั้งปวง วิธีการปกครองก็เอา

ลักษณะการปกครองดังกล่าวมาเป็นคติ เป็นต้น แต่ถือว่าบิดาเป็นผู้ปกครองครัวเรือน (คำว่า “พ่อครัว” เดิมทีเดียวเห็นจะหมายความว่าผู้ปกครองครัวเรือน อันรวมตาย่อมร่วมครัวไฟกัน ภายหลังมาจึงเข้าใจคำว่าพ่อครัวกลายเป็นผู้ประกอบอาหาร) หลายครัวเรือนรวมกันเป็นบ้านอยู่ในปกครองของ “พ่อบ้าน” ผู้อยู่ในปกครองเรียกว่า “ลูกบ้าน” หลายบ้านรวมกันเป็นเมือง ถ้าเป็นเมืองชนอยู่ในปกครองของ “พ่อเมือง” ถ้าเป็นเมืองประเทศราช เจ้าเมืองเป็น “ขุน” หลายเมืองรวมเป็นประเทศอยู่ในปกครองของพระเจ้าแผ่นดิน แต่โบราณเรียกว่า “พ่อขุน” ข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ได้นามว่า “ลูกขุน” ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า วิธีการปกครองของไทยเป็นอย่างบิดาปกครองบุตร หรือเรียกตามภาษาอังกฤษว่า Paternal Government ยังใช้เป็นหลักวิธีปกครองประเทศสยามสืบมาจนทุกวันนี้”

จากเรื่อง “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ”

3. หลักแห่งวิธีการปกครองของไทย

“หลักแห่งวิธีการปกครองของไทยที่แท้จริงมีความ ๒ ชั้นเป็นสำคัญ คือพระราชอาณาเขตของพระเจ้าแผ่นดินชั้น 1 กับการที่บังคับให้บรรดาชายฉกรรจ์มีหน้าที่ต้องเป็นทหารสำหรับช่วยรักษาย่านเมืองอีกชั้น 1 ใช้คำว่า “ทหารการ” แปลว่าการของพระเจ้าแผ่นดิน เพราะเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงอำนาจสิทธิ์เป็นประมุขแห่งการรักษาย่านเมือง หน้าที่อันถ่วงความทวักนหนัดทุกชนบรรดาศักดิ์ ผิดกันแต่ให้ทำการต่างกันตามความสามารถของบุคคลต่างชั้นต่างจำพวก เพื่อให้ได้ผลดีอย่างยั่งยืนแก่บ้านเมือง”

จากเรื่อง “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ”

4. ศาสนาชั้นบ้านเมือง

“ถ้าว่าถึงการปกครองที่เกี่ยวของในระหว่างศาสนากับบ้านเมือง มีหลักเรียกว่าพุทธจักรอย่าง 1 อาณาจักรอย่าง 1 พุทธจักรคือการรักษาพระธรรมวินัยให้ถูกต้องตามพระพุทเจ้าบัญญัตินั้น เป็นใหญ่อยู่แก่พระสงฆ์ แม้พระเจ้าแผ่นดินก็ไม่ใช่พระราชอำนาจบังคับบัญชา ขอนพวงเหมเช่นการมีพระราชปลุณา ถ้าพระสงฆ์พร้อมกันถวายสัตย์สมาธิว่าพระธรรมวินัยเป็นอย่างไร ถ้าไม่ทรงพระราชดำริเห็นชอบก็ทรงอนุมัติตามไม่ฝ่าฝืน จะยกเป็นตัวอย่างตั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริจะเอาพระพุทธรูปพระศรีรัตนเพชญ์

พระยีนองค์ใหญ่ในกรุงศรีอยุธยาซึ่งพม่าเผาทำลายตมเหลือแต่ซากมาหล่อเป็นพระพุทธรูปองค์ใหม่ มีพระราชปณิธานพระราชอาณาเขตซึ่งปวงกษัตริย์เห็นว่าถึงทำลายก็ยังไม่เป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าอยู่ จะเอามาทำลายหรือหลอมมันไม่ควร ก็ทรงปฏิบัติตาม ส่วนอาณาเขตกว้างไกล การปกครองในทางโลก เบื้องต้นแต่การตั้งตำแหน่งพระสังฆมณฑลตลอดจนการที่พระสังฆมณฑลจะต้องประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมายบ้านเมืองอยู่ในพระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสิ้น ยกตัวอย่างดังเช่นผู้ประพฤติเป็นโจรผู้ร้ายเดียนหนามแผ่นดิน หรือฝ่าฝืนพระราชกำหนดกฎหมายด้วยประการอย่างอื่น ถึงจะเยาะเพศเป็นพระภิกษุก็หาพ้นพระราชอาญาไปได้ไม่”

จากเรื่อง “ลักษณะการปกครองประเทศสยามยุคโบราณ”

5. การเปลี่ยนแปลงเพื่อเริ่มเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

“เมื่อแรกข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ดูเหมือนคนทั้งหลายที่อยู่กระทรวงมหาดไทยและอยู่นอกกระทรวงมหาดไทย จะคอยดูกันมากกว่าข้าพเจ้าจะไปทำอย่างไร บางทีจะมีมากที่คาดกันว่า พอข้าพเจ้าไปถึงก็จัดการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในทันที ตามประสาคนหนุ่ม และได้เคยจัดการอย่างใหม่มาหลายแห่งแล้ว แต่ตัวข้าพเจ้าเองมีความวิตกมากด้วยยังไม่รู้ราชการกระทรวงมหาดไทย และยังไม่รู้จักข้าราชการกระทรวงมหาดไทยทั้งที่ในกรุงเทพฯ และตามหัวเมืองอยู่โดยมาก เห็นว่าจะต้องศึกษาหาความรู้ราชการกระทรวงมหาดไทยเสียก่อน เมื่อรู้แล้วจึงค่อยคิดอ่านจัดการงานต่อไป ก็แต่การศึกษาหาความรู้นั้นจำจะต้องอาศัยใ้ได้ตามข้าราชการผู้ใหญ่ในกระทรวง ที่เคยทำการงานชำนาญมา แต่ก่อนในเวลานั้นข้าราชการผู้ใหญ่กระทรวงมหาดไทยรองแต่เสนาบดีลงมา มีพระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น ศรีเพ็ญ) สุ่มุหมหาดไทยฝ่ายเหนือกับเจ้าพระยาศรีธรรมราช (เอก บุญรัตพันธ์) เมื่อยังเป็นพระยาราชวรากุล ปลัดทูลฉลอง แต่ปลัดขอกรับบำนาญแล้วทั้ง ๒ คน คงแต่พระยาราชวรากุล (อุดม) เมื่อยังเป็นพระยาศรีสังหเทพ ปลัดบัญชี ว่าที่ปลัดทูลฉลองเป็นหัวหน้าข้าราชการกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้าจึงอาศัยใ้ได้ตามแบบแผนกระบวนราชการกระทรวงมหาดไทยมาตั้งแต่แรก....

“แต่ที่ข้าพเจ้าคิดว่ายังไม่จัดการงานอย่างใดจนเรียนรู้อาการกระทรวงมหาดไทยเสียก่อนนั้น ไม่เป็นไต่ดังคิด เพราะมีการบางอย่างซึ่งจำเป็นต้องจัดตั้งแต่แรก ตามระเบียบกระทรวงเสนาบดีที่ทรงจัดใหม่ ตัวข้าพเจ้าเป็นแต่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไม่ได้เป็นสมุห-

นายก จึงต้องปลดการในหน้าที่สมุหนายกตั้งไปกระทรวงอื่น คือสั่งการหมายตั้งราชการฝ่ายพลเรือน โอนไปยังกระทรวงวัง ซึ่งจะเป็นเจ้าหน้าที่หมายตั้งราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนต่อไปอย่างหนึ่ง ตั้งศาลอุทธรณ์ความหัวเมืองกับทั้งเรือนจำ โอนไปยังกระทรวงยุติธรรมที่ตั้งขึ้นใหม่อย่างหนึ่ง ระเบียบการในกระทรวงมหาดไทยเองก็ต้องแก้ตั้งแต่แรกอย่างหนึ่ง คือสั่งให้เลิกประเพณีที่เจ้าหน้าที่ต้องไปเส่นอวราชการที่บ้านเดิมนั้น เพราะตัวข้าพเจ้าจะเข้าไปประจำทำงานที่ศาลอุทธรณ์ทุกวันเหมือนกับคนอื่น และให้จัดห้องประชุมขึ้นในที่ประชุมพร้อมกันวันละครึ่งทุกวัน ในเวลาประชุมนั้นข้าพเจ้าเชิญพระยาราชวราภูล ให้มานั่งอยู่ข้างตัวข้าพเจ้า เมื่อฟังข้อราชการที่จะต้องมาตั้ง ข้าพเจ้าถามท่านก่อนว่า การเช่นนั้นเคยสั่งกันมาอย่างไร หรือถ้าข้าพเจ้าสั่งดีไม่รู้ว่าความดีของการนั้น ก็ถามให้ท่านชี้แจงจนเข้าใจก่อน ถ้าเป็นการดำมัญ ข้าพเจ้าเห็นว่าทำตามเดิมได้ไม่มีโทษ ก็สั่งให้ทำไปอย่างเดิม ถ้าเห็นว่าอาจจะมิได้มีเสีย ซึ่งจะต้องเลือกหาทางที่ถูกข้าพเจ้าปรึกษาพระยาราชฯ ก่อน ถ้าเห็นพ้องกันก็สั่งตามนั้น ถ้าเห็นต่างกันก็ปรึกษาชี้แจงกันต่อไปจนตกลง ถ้าไม่ตกลงกันหรือเห็นว่าเป็นการสำคัญไม่ควรจะสั่งโดยพลการ ก็ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลฯ “ขอเรียนพระราชปฏิบัติ” หรือกราบทูลหรือเป็นส่วนตัวตามที่เห็นสมควร แต่ลักษณะขอเรียนพระราชปฏิบัตินั้น ข้าพเจ้าสั่งให้เลิกวิธีเขียนบันทึกในสมุดคำอย่างแต่ก่อน เปลี่ยนเป็นจดหมายซึ่งข้าพเจ้าร่างเองเป็นนิจ และกราบทูลอย่างเดาเรื่องคดีทมิชน แล้วกราบทูลวินิจฉัยตามความคิดของข้าพเจ้า และที่สั่งกราบทูลว่าเห็นสมควรจะทำอย่างไรในจดหมายนั้น ถ้าในใบบอกมีถ้อยคำควรพิจารณา ก็ให้คัดสำเนาใบบอกถวายด้วย ไม่ให้ทรงลำบากเหมือนแต่ก่อน ก็ชอบด้วยพระราชอัธยาศัย

.....

“นอกจากการบางอย่างที่ใดก็ตามมาข้าพเจ้าไม่เปลี่ยนแปลงอันใด ข้าราชการคนใดเคยมีหน้าที่ทำการอันใด ก็ให้คงทำอยู่ตามเดิม ระเบียบการงานที่เคยทำมาอย่างใด เช่นทำการผลิตกันเป็นแฉกเป็นต้นก็ให้คงทำอยู่ตามเดิม แม้แต่ข้าพเจ้าไปเที่ยวตรวจดูการและได้ถามเจ้าหน้าที่ตามห้องที่ทำงานเนื่อง ๆ ในไม่ช้าก็คืนกับข้าราชการในกระทรวงหมดทั้งผู้ใหญ่น้อย ข้าพเจ้าศึกษาหาความรู้กับทั้งบัญชาการมาด้วยกันราวสัก ๕ เดือน จนเห็นว่ามีความรู้ราชการมหาดไทยในกรุงเทพฯ ดันคิดว่าพอจะบัญชาการได้โดยลำพังแล้ว จึงเริ่มคิดศึกษาหาความรู้การปกครองหัวเมืองต่อไป....”

จากเรื่อง “เทศาภิบาล”

6. การตรวจราชการหัวเมืองครั้งแรก

ข้าพเจ้าขึ้นไปเมืองเหนือครั้งนั้น (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๔๓๖) ไปได้ความรู้ประหลาดใจตั้งแต่ไปถึงเมืองนครสวรรค์ ว่าเป็นครั้งแรกที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขึ้นไปตรวจราชการหัวเมือง ด้วยเจ้าเมืองกรมการมักมากระซิบถามพระยาอรรถภูมิโกศลซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในข้าราชการที่ไปกับข้าพเจ้าว่า มีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นหรือข้าพเจ้าจึงขึ้นไปเมืองเหนือ แต่ก่อนมามีราชการสำคัญเกิดขึ้น เช่น เกิดทศพักเป็นต้น เสด็จมาตั้งขึ้นไปเอง พระยาอรรถภูมิฯ ปรารถนาที่ข้าพเจ้าไปเป็นแต่จะไปตรวจราชการตามหัวเมือง ไม่ได้มีเหตุการณ์อันใดเกิดขึ้นดอก ก็มีใครมีใครเขาใจ น่าจะพากันนึกว่า เพราะข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีเพียงหนุมสัดกับท่านแต่ก่อน ก็เที่ยวชอกแซกไปตามคนรอง แต่ความจริงปรากฏแก่ตัวข้าพเจ้าแต่ครั้งนั้นมาว่าที่ เสด็จไปเที่ยวตรวจราชการตามหัวเมืองเป็นประโยชน์อย่างสำคัญมาก หรือจะว่า เป็นกรจำเป็นที่เดียวก็ได้ ต่อมาข้าพเจ้าจึงเที่ยวตรวจหัวเมืองเป็นนิจสืบมาถนัดกว่า ๒๐ ปี จนตลอดสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

จากเรื่อง "เทศาภิบาล"

7. การปกครองหัวเมืองแบบ "กินเมือง"

"การปกครองตามหัวเมืองในสมัยนั้น ยังใช้วิธีซึ่งเรียกในกฎหมายเก่าว่า 'กินเมือง' อันเป็นแบบเดิม ดูเหมือนจะใช้เช่นเดียวกันทุกประเทศทางตะวันออก ในเมืองจีนก็ยังเรียกว่ากินเมืองตามภาษาจีน แต่ในเมืองไทยมาถึงชนหลังเรียกเปลี่ยนเป็น 'ตรวจราชการเมือง' ถึงกระนั้นคำว่า 'กินเมือง' ก็ยังใช้กันในคำพูด และยังมีอยู่ในหนังสือเก่า เช่น กฎมณเฑียรบาล เป็นต้น วิธีปกครองที่เรียกว่ากินเมืองนั้นหลักเดิมคงมาแต่ลัทธิเจ้าเมืองต้องทงกิจธุระของตนมาประจำทำการปกครองบ้านเมือง ให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขปราศจากภัยอันตราย ราษฎรก็ต้องตอบแทนคุณเจ้าเมืองด้วยออกแรงช่วยทำการงานให้บ้าง หรือแบ่งสิ่งของซึ่งทำมาหาได้ เช่น ข้าวปลาอาหารเป็นต้น อันมีเหลือใช้ให้เป็นของกำนัล ช่วยอุปการะมิให้เจ้าเมืองต้องเป็นห่วงในการหาเลี้ยงชีพ ราษฎรมากด้วยกัน ช่วยกันคนละเล็กคนละน้อย เจ้าเมืองก็เป็นผู้ชดช้อย รัฐบาลในราชธานีไม่ต้องเดือดร้อน จึงให้ค่าธรรมเนียมในการต่างๆ ที่ทำในหน้าที่เป็นดวงเงินสำหรับใช้ด้วย กรมการซึ่งเป็นผู้ช่วยเจ้าเมือง ก็ได้รับผลประโยชน์ทั้งตนเองด้วยกัน เป็นแต่ตดตงตามศักดิ์ ครั้นจำเนียรกาลนานมา ความเปลี่ยนแปลงในโลกดิ้นทำให้การเลี้ยงชีพของข้าศึกเงินตรามากขึ้น โจรยลฉับ ผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองกรมการได้รับอย่าง

โบราณไม่พอเพียงชีพ จึงต้องคิดหาผลประโยชน์เพิ่มพูนขึ้นในทางอื่น เช่น ทำไร่นา ค้าขาย เป็นต้น ให้มีเงินพอใช้สอยกินอยู่เป็นสุขสบาย เจ้าเมืองกรมการมีอำนาจที่จะบังคับบัญชาการต่าง ๆ ตามตำแหน่ง และเคยได้รับอุปการะของราษฎรเป็นประเพณีมาแล้ว ครั้นทำมาหากินก็อาศัยตำแหน่งในราชการเป็นปัจจัยให้ได้ผลประโยชน์สะดวกดีกว่าบุคคลภายนอกเปรียบดังเช่น “ทำนา” ก็ได้อาศัย “บอกแซก” ขอแรงราษฎรมาช่วย หรือจะค้าขายเข้าหุ้นกับผู้ใด ก็อาจจะต้องเคราะห์ผู้เป็นหุ้นให้ซึ่งง่ายขายคล่องได้กำไรมากขึ้น แม้นเจ้าภานายฮากรได้รับผูกขาดไปจากกรุงเทพฯ ถ้าให้เจ้าเมืองกรมการมีอำนาจได้ด้วย ก็ได้รับความสงเคราะห์ให้แก่ภานายฮากรสะดวกขึ้น จึงเกิดประเพณีหากินด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการแทบทั่วไป เจ้าเมืองกรมการที่เกรงความผิดกระด้างไม่หากินด้วยเบียดเบียนผู้อื่น ต่อเป็นคนโงกจึงเอาทุกอย่างสุดแต่จะทำได้ ก็มีกมภัยแก่ตัว ดังเช่น ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งได้เข้าไว้ในนิทานที่ 4 เรื่องห้ามเจ้ามิให้ไปเมืองสุพรรณ

“เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปเมืองเหนือครั้งนั้น เจ้าเมืองท้าวเจ้าไปพบโดยมากเป็น ‘ผู้ดีมีตระกูล’ แต่มักเป็นชาวเมืองนั่นเอง ด้วยเป็นที่อกแฉงเหงาใจเจ้าเมืองคนก่อน ๆ ซึ่งได้ทำราชการประกอบกับทำมาหากินจนตั้งถิ่นฐานได้ในเมืองนั้น มีลูกหลานตัวเป็นมหาตเล็กก่อนแล้วขอออกไปรับราชการบ้าง หรือฝึกหัดให้ทำราชการในเมืองนั้นเองบ้าง จนได้รับสัญญาบัตรเป็นผู้ช่วยราชการ เป็นยกกระบัตร์ เป็นปลัด ใครตกได้เป็นเจ้าเมืองในที่สุดเป็นแล้วก็อยู่ในเมืองนั้นจนตลอดชีวิต ลูกหลานจึงมีกำลังพาหนะรับราชการสืบกันมา ชาวราชการที่ถิ่นฐานอยู่ในกรุงเทพฯ หาใครมีใครสมัครขอออกไปรับราชการหัวเมืองไม่ เพราะเกรงความลำบากในการหาเลี้ยงตัวดังกล่าวมาแล้ว ถ้าเป็นผู้ไปจากท้องถิ่นต้องมีทุนรอนของตัวเอง หรือมีฉันทะกตของใดเป็นเหย ด้วยผู้มีกำลังพาหนะในเมืองนั้นจึงจะไปอยู่ได้ ยิ่งถึงชนกรมการชั้นรองลงไปต้องเลือกหาแต่ในพวกคฤหบดีในเมืองนั้นเองหงอนเพราะหาคนต่างถิ่นยาก”

จากเรื่อง “เทศาภิบาล”

8. อุดมคติของการปกครอง

“ที่ข้าพเจ้าไปทางเรือครั้งนั้น (พ.ศ. 2435) นอกจากได้เห็นหัวเมืองรายทางทั้งหมด ยังมีประโยชน์อีกอย่างหนึ่ง ด้วยในเวลาเดินทางต้องนั่งกับนอนไปในเรือวันละหลาย ๆ ชั่วโมง ได้มีเวลาอ่านหนังสือต่าง ๆ เช่นกฎหมาย เป็นต้น ศึกษาหาความรู้ซึ่งปกครองอย่างโบราณ

อันมีอยู่ในหนังสือเก่าไปโดยตลอดทาง อาศัยความรู้ที่ได้อ่านในครั้งนั้น ทำให้เขาพจนาคิดเห็นว่า ความมุ่งหมายของการปกครองทั้งอย่างใหม่และอย่างเก่าก็อยู่ในจะให้ ‘บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข’ ด้วยกัน แต่เข้าใจอธิบายคำ ‘อยู่เย็นเป็นสุข’ นั้นผิดกัน อย่างเก่า ถือว่า ‘ถ้าบ้านเมืองปราศจากภัยต่าง ๆ’ เช่น โจรผู้ร้าย เป็นต้น ‘ก็เป็นสุข’ ข้อนี้ดังเกิดได้ในบางแผนกที่เกกฏหมายในการปกครองแต่โบราณ มักอ้างเหตุที่เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมแทบทงหน เพราะฉะนั้นตามหัวเมืองเจ้าเมืองกรมการก็มุ่งหมายจะรักษาความเรียบร้อยในพื้นที่เมืองไม่ไห้มีโจรผู้ร้ายเป็นทอด ตลอดจนถึงเจ้ากระทรวงในกรุงเทพฯ เมื่อเห็นว่าเมืองใดสงบเงียบไม่มีเหตุร้ายกยของว่าปกครองดี ต่อเมืองใดไม่เรียบร้อยโจรผู้ร้ายชุกชุมหรือราษฎรเดือดร้อนด้วยเหตุอื่น จึงให้หาหลวงออกไประงับ หรือมีเหตุการณ์ใหญ่โต เช่น เกิดทัพศึก เสนาบดีก็ออกไปเอง จึงไม่มีการตรวจหัวเมืองในเวลาเมื่อเป็นปกติ ความคิดที่ว่าจะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ต้องจัดการทำนุบำรุงในเวลาบ้านเมืองปกติ เป็นคิดเกิดขึ้นใหม่ คู่เหมือนจะเริ่มเกิดขึ้นแต่รัชกาลที่ 4 และมาถือเป็นข้อสำคัญในรัฐธรรมนูญฉบับปลายต่อรัชกาลที่ 5 สืบมา”

จากเรื่อง “เทหวิบาล”

9. เหตุผลของการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล

“พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริตั้งแต่เริ่มทรงปรารภจะจัดการปกครองพระราชอาณาเขตใหม่ทรง เห็นว่าที่หัวเมืองแยกกันชนอยู่ในกระทรวงมหาดไทยบ้าง ในกระทรวงกลาโหมบ้างและกรมท่า (เมื่อก่อนเปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงการต่างประเทศ) บ้าง บังคับบัญชาหัวเมืองถึง 3 กระทรวง ยากที่จะจัดการปกครองให้เป็นระเบียบแบบแผนเรียบร้อยเหมือนกัน ได้ทอดพระราชอาณาจักร ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะรวมการบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงให้ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว และรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล มีผู้ปกครองมณฑลขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทยอีกชั้นหนึ่งจึงจะจัดการปกครองได้สะดวก แต่ยังมีทรงหาตัวคนที่จะเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้จัดการตามพระราชประสงค์ไม่ได้ จึงรวมมาตั้งเล่าแต่อย่างนี้...”

.....

“ส่วนตัวข้าพเจ้าเองเมื่อไปตรวจหัวเมืองครั้งแรกคงกล่าวมาแล้วในภาคต้นไปเห็นความผิดของชนกชนนอย่างช่น ดอยหัวเมืองมมาก แม้แต่หัวเมืองชนในกหลายสิบเมือง ทางคมนาคม

กับกรุงเทพ ฯ จะไปมาถึงกันก็ยิ่งช้า ยกตัวอย่างดังจะไปเมืองพิษณุโลกต้องเดินทางกว่า 10 วัน จึงจะถึง หัวเมืองที่อยู่หลายทิศหลายทาง จะจัดการอันใดพันวิสัยที่เสนาบดีจะยกไปจัดหรือตรวจ การงานไต่เอง ได้แต่มีท้องตราสั่งข้อบังคับและแบบแผนส่งออกไปในแผ่นดินกระดาศให้เจ้าเมืองจัดการ ก็เจ้าเมืองมีหลายสิบคนด้วยกัน จะเข้าใจคำสั่งต่างกันอย่างไร และใครจะทำการซึ่งสั่งไปนั้นอย่างไร เสนาบดีอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็ยากที่จะรู้ เห็นว่าขอตั้งเป็นรายเมืองอย่างนั้น การงานคงไม่สำเร็จได้ตั้ง ประสงค์ จึงคิดที่จะแก้ความขัดข้องก่อน คิดไปก็เห็นทางแก้ตรงกับโครงการซึ่งพระเจ้าอยู่หัวได้ ทรงพระราชดำริ คือทรงรวมหัวเมืองเข้าเป็นแบบมณฑลหนึ่ง เห็นว่าเป็นหัวเมืองชั้นในก็ควรรวม เข้าเป็นมณฑลละ 5 เมือง หรือ 6 เมือง เอาขนาดของททบัญญัติราชการมณฑลอาจจะจัดการ และตรวจตราไต่เอง ตลอดจนอาณาเขตเป็นประมาณ และให้มีเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่ หนึ่งคนชั้นยศอยู่ในระหว่างเสนาบดีกับเจ้าเมืองไปอยู่ประจำบัญชาการมณฑลละคน เป็นพนักงาน จัดการต่าง ๆ ในอาณาเขตของตนตามคำสั่งของเสนาบดี ทั้งเป็นหูเป็นตาและเป็นพี่ปรึกษา หรือของเสนาบดีด้วย ถ้าว่าโดยยกกองแยกหน้าทจัดการต่าง ๆ ตามหัวเมืองไปให้ผู้บัญชา การมณฑลเป็นผู้ทำ เสนาบดีเป็นผู้คิดแบบแผนและตรวจการที่ท้านนประกอบกัน จึงจะจัดการ ปกครองหัวเมืองให้ติดังพระราชประสงค์ ข้าพเจ้าคิดเห็นเรื่องนี้เป็นเรื่องแรกในเวลาเมื่อไป ตรวจราชการหัวเมือง

“ยังมีอีกข้อหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าคิดเห็นแต่ขอแรกว่าจะเป็นความลำบากอย่างยิ่งหลวง คือ ทจะไม่เงินพอใช้ในการจัดหัวเมือง ข้อนี้ใคร ๆ ก็เห็นว่าจะต้อง เลิกวิธีการปกครองอย่าง ‘กิน เมือง’ ดังเช่นพรรณนาไว้ในภาคต้น จะต้องห้ามมิให้เจ้าเมืองกรมการหากินในหน้าที่ราชการ และต่อไปจะต้องใช้แต่ผู้ซึ่งทรงคุณวุฒิสมกับตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองกรมการ ซึ่งโดยมากภูมิฐานะเดิมอยู่ ต่างถิ่น เช่นเป็นชาวกรุงเทพ ฯ เป็นต้น เพราะเหตุหนึ่ง ๒ อย่างนี้ รัฐบาลจำจะต้องให้เงินเดือน ข้าราชการหัวเมืองให้พอเพียงพอ มิฉะนั้นก็ไม่มีใครเป็นเจ้าเมืองกรมการ ใช้แต่เท่านั้น ยัง ด้ตามทวาราชการเมืองกต บานเรือนที่อยู่ของเจ้าเมืองกรมการกต ด่วนเป็นต้นมัตติลอันตั้งของ เจ้าเมืองกรมการทงนดังกล่าวมาแล้ว ความจำเป็นที่จะต้องจ่ายเงินหลวงเพิ่มขึ้นมีต่อออกไป จนถึงค่าสร้างศาลารัฐบาลและสถานทที่ราชการอย่างอันชนใหม่ ทั้งสร้างเรือนให้ข้าราชการ ผู้ไปจากต่างถิ่นอยู่อาศัยให้พอกัน ถ้าจะว่าต้องสร้างเมืองใหม่หมดทุกเมืองก็ไม่ผิดกับความ จริง ซึ่งพึงเห็นในปัจจุบัน แต่ในสมัยนั้นบรรดาพรรณนาเพียงแต่จำเป็น ในชนนนั้นจะเป็นจำนวนเงิน มากมิใช่น้อย น่ากลัวการทจัดจะคิดขัดเพราะไม่ได้เงินพอใช้ด้วยอีกอย่างหนึ่ง

“ข้าพเจ้ากลับลงมาถึงกรุงเทพฯ ถวายรายงานและกราบทูลความคิดเห็นดังกล่าวมา แล้ว พระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้รวมหัวเมืองเป็นมณฑลตั้งข้าพเจ้าคิดและให้ข้าพเจ้าพิจารณาต ดูเห็นใครควรจะเป็นผู้บัญชาการมณฑลไหนก็ให้กราบบังคมทูล ส่วนเรื่องเงินที่จะต้องใช้นั้น จะทรงตั้งกรมพระนารายณ์ประพันธ์พงศ์เวदानันท์ไม่ได้ว่ากรม แต่เป็นตำแหน่งของศรีบริดจ์บัญชาการกระทรวงพระคลังฯ ให้ปรึกษาหาทางที่จะแก้ไขความลำบากด้วยกับข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้รบตั้งเขื่อนนนแดงกลับมาคิดการที่จะจัดตั้งมณฑลก่อน เห็นว่าควรเอาอำนาจขึ้นเป็นทางคมนาคมเป็นหลักอาณาเขตมณฑล....”

จากเรื่อง “เทศาภิบาล”

10. การเลือกสรรบุคคลเป็นผู้บัญชาการมณฑล

“แม้ [ในชั้นต้นนั้นตราจะจัดตั้งขึ้น] เพียง 4 มณฑลเท่านั้น ก็ตั้งได้ใน พ.ศ. 2455 แต่ ๒ มณฑล เพราะหาตัวคนซึ่งจะเป็นผู้บัญชาการมณฑลให้เหมาะแก่ตำแหน่งได้ยาก ด้วยจะต้องเลือกหาในข้าราชการชั้นบรรดาศักดิ์สูงที่มีปัญญาสามารถอาจจะทำกรได้ดังประสงค์ และเป็นผู้ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงรังเกียจประกอบกันทุกสถาน ในชั้นแรกข้าพเจ้าเห็นแต่ ๒ คน คือ เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เวदानันท์ยังเป็นพระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร ผู้บัญชาการจังหวัดพิษณุ ซึ่งข้าพเจ้าได้จดจำชื่อไปตรวจหัวเมืองเหนือ เห็นฉลาดเฉลียวเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถมาแต่ครั้งนั้นคนหนึ่ง กับนายพลตรีพระยาฤทธิรงค์ศรีนครเทพ (สุข ชูโต) ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยจดจำชื่อเห็นคุณงามความดีเป็นนายทหารมหาดเล็กด้วยกันอีกคน 1 ทูลเด้นขอพระเจ้าอยู่หัวโปรด จึงทรงตั้งพระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร เป็นผู้บัญชาการมณฑลพิษณุโลก ให้พระยาฤทธิรงค์ศรีนครเทพ เป็นผู้บัญชาการมณฑลปราจีน และขนานนามตำแหน่งผู้บัญชาการมณฑลให้เรียกว่า “ข้าหลวงเทศาภิบาล” ให้ผิดกับคำว่า “ข้าหลวง” ซึ่งไปทำการชั่วคราว และให้เรียกได้ทั้งนายและขุนนางผู้เป็นตำแหน่งนั้น (ถึงรัชกาลที่ ๕ จึงเปลี่ยนเป็น “ตั้งมณฑลเทศาภิบาล”) พอตั้งมณฑลได้ไม่ช้าถึง ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ได้เกิดเกิดวิวาทกับฝรั่งเจ้าเทศาภิบาลมณฑลปราจีนจัดตั้งกำลังและเครื่องยุทธรภัณฑ์ไปยังมณฑลชายแดนทางตะวันออก แข็งแรงรวดเร็วกว่าคนทั้งหลายคาด ตเหมือนจะเป็นประโยชน์ของการตั้งมณฑล ถึงออกปากชมกันเป็นครั้งแรก แต่ในชั้นนี้ยังอยู่ด้วยเรื่องฝรั่งเจ้าไม่สามารจัดการอนตามหัวเมือง จนถึง

ปลาย พ.ศ. 2486 จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระเจ้าอินทโยธาเชอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เมื่อ
ยังมิได้รับกรมเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า และให้พระยาตัสกรปลาศ (อยู่) ซึ่ง
เคยเป็นข้าหลวงใหญ่อยู่ ณ เมืองหลวงพระบาง เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์
แต่พระยาตัสกรฯ อยู่ในตำแหน่งไม่ช้า รู้สึกตัวว่าเคยได้รับราชการทหารมาแต่ก่อน จะไม่สามารถ
รับราชการในตำแหน่งสำคัญฝ่ายพลเรือนให้ได้ กราบทูลขอเวนคืนตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลโดย
ความซื่อ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เป็นราชองครักษ์ประจำพระองค์...”

จากเรื่อง “เทศาภิบาล”

11. ปกป้องอาการโดยเสด็จประพาสต้นครั้งแรก

“เหตุที่จะเสด็จประพาสต่อไปในคราวนี้ ได้ทราบว่ามีมาก่อนจะเสด็จขึ้นมาบางปะอิน
พระเจ้าอยู่หัวไม่ใคร่จะทรงสบาย หมอยจะเสด็จขึ้นมาทักรักษาพระองค์ตามเคย ก็มีพระราช
กังวลและพระราชกิจติดตามขึ้นมา หาเวลาพักไม่ใคร่ได้ จึงทรงไม่สบายมากไปเสวยไม่ได้
และบรรทมไม่หลับทั้งต้องอย่าง หมอเห็นว่าจะต้องเสด็จประพาสเที่ยวไปให้พ้นความรำคาญ
อย่าให้ต้องทรงเป็นพระราชธุระในราชกิจอย่างใด ๆ เสียดักครางหนึ่ง จึงจะรักษาพระองค์ให้
ทรงสบายได้ดังเก่าโดยเร็ว เจ้านายผู้ใหญ่ที่มาตามเสด็จจึงพร้อมกันกราบบังคมทูล ขอให้
พระองค์ทรงระงับพระราชธุระเสด็จประพาสตามคำแนะนำของหมอ ทรงดำริเห็นชอบด้วยจึงจะ
เสด็จไปประพาสตามตำนานเจ้าพระยาด้วยกระบวณเรือปิกนิก พ่วงเรือไฟไปจากบางปะอินนี้ จะ
เสด็จไปถึงไหนและจะเสด็จไปกี่วันฉันยังหาทราบไม่ เป็นแต่ทราบว่าการเสด็จครั้งนี้เจ้ากระทรวง
ท่านห้ามปรามไม่ให้จัดเสด็จตามทางราชการ จะให้เป็นการเสด็จอย่างเงียบ ๆ แล้วแต่พอ
พระราชเหตุยจะเสด็จที่ใด หรือประทับที่ใดได้ตามพระราชประสงค์ อย่าให้ใคร่ชิงชังเคือง
รำคาญพระราชเหตุยได้โดยเป็นอันขาด

.....

“ใครเคยตามเสด็จประพาสไปรเวตมาแต่ก่อนย่อมเข้าใจดี ว่าถ้ามีช่องฉุนในการที่
จะได้ทรงสวามคณีกับราษฎรเกิดขึ้นอย่างนั้นแล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี พอยาย
ฝั่งเซี่ยพวกเราก็เขาล้อมด้อมรับกับพระเจ้าอยู่หัวด้วยกัน ว่ากันคนละครึ่งองค์ เจ้าเจ๊กฮวดตูก
ยายฝั่งอายุราวสัก 20 ปี มาช่วยยกด้อมรับกับคนขณะเมื่อพวกเรากันเลย เจ้าเจ๊กฮวดมันนั่งดู
พระเจ้าอยู่หัว ประเดยวเอ่ยขึ้นมา “คล้ายนักคล้ายนักชอรบ” ตามว่าคล้ายอะไรมันบอก

คล้ายรูปที่เขาดึงไวดตามเครื่องบูชา พอประเดียดก็ตกชนนงของ ๆ เขาผ่าปกรามพระเจ้าอยู่หัว
บอกวา “แม่ตะขอรับไม่ผิดละเหมือนนั้ก” ยายผิงยายแพงเลยรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แต่ก็ได้พระ-
ราชทานมากอยู่ เห็นจะหลายสิบเท่าราคาตำรับกับชาวทวายผิงผิง

.....

“เมื่อไปถึงเมืองเพชรบุรีตั้งเกิดตึกเห็นได้ว่า ไม่มีใครรู้ว่าเจ็ดจริง ผู้คนเป็นปกติ
ตามธรรมเนียมเมือง ต่อทรงพระดำเนินไปตามถนนเป็นนาน เจ้าเมืองกรมการจึงวงกระหัด
กระหอบมาที่ตะคนสองคน ไล่เดื่อมาทางข้างข้าง ส้อมตุงเท่ากันบ้าง มาแต่ด้วยสลีปเปอร์บ้าง
วิ่งกันไขว้ไปทางเมืองตึกตึกดี ประทับด้วยที่เมืองเพชรแล้วเสด็จจรดไฟพิเศษกลดบมาแรมเมือง
ราชบุรี

.....

“วันที่ 19 เสด็จเร่มาคแจวประพาดทุ่งทางฝั่งตะวันออก นั้นไปตามเสด็จไม่ทันต่อ
เวลาค้างไปที่พลับพลา ได้ยินโจษกันเป็นปัญหาข้อย่าง 1 ว่าในเมืองไทยทุกวันนี้กรมรถไฟ
ไปมาได้เร็ว ถ้าจะไปเที่ยวกันเินทางรถไฟสักวันหนึ่งต้องวันไม่มีอะไรไปโดยมีแต่เงินติดกระเป๋า
ไป อย่างผู้ใด ๆ เช่นนี้จะไปเที่ยวได้หรือไม่ บางคนว่าไปได้ บางคนว่าไม่น่าจะไปได้เพราะเป็นต้น
ซึ่งเคยไปอยู่เมืองนอกเมืองนาเห็นว่าไปไม่ได้ ชัดชัดด้วยไม่มีไฮเตดท์พักเป็นต้น ความ
ทรงทราบถึงพระกรรณ จึงตกลงว่าจะทอดของดูให้เห็นจริงในเที่ยววัน พรุ่งนี้จะเสด็จที่แห่งใด
แห่งหนึ่งด้วยรถไฟ แล้วแต่ระดับทางเรือจนถึงพลับพลาแรมไม่มีอันใดไปนอกจากเงิน ลองดู
สักทีจะมีติดขัดอย่างไรบ้าง นั้นได้รบคำสั่งให้ไปตามเสด็จด้วย มานักตึกขอมถด ถ้าเป็นคน
เสแจะชัดของอันใดมี เทียวช้อชาวแกงตามตลาดหรือเที่ยวช้อเขาถิ่นก็ได้ สถานที่อยู่ที่พลจะ
ไปอาศัยบ้านเรือนเขา หรือแม้ที่ลุดจะไปอาศัยนอนตามตึกไม่เห็นจะชัดของ เขาเที่ยวกัน
เช่นนหมไป แต่ที่ท่านเป็นเจ้าเป็นนายเป็นผู้ตักมาคิดซึ่งรงเกี่ยวกับชาวทวายที่เขาวางเวรขาย
ไวดตามตลาด และวังเกียจความโล้โครก จะไปหาที่พักอาศัยให้ลุดมควรดูเป็นการยากที่จะหาได้
แต่อย่างไรคงจะเห็นกันในวันพรุ่งนี้

.....

“ได้บอกมาข้างต้นว่ากรเจ็ดจริงนี้ ไม่ได้ตั้งใจจะให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร แต่มา
เกิดกตแตกชนเมือขาดของเรือลงมา ในประทุนเรือลำพระที่นั่ง เจ้าของเขามิพระบรมรูปเข้ากรอบ

ติดไว้ที่เครื่องบูชา ไปปรับตั้งตามยายเมียเจ้าของเรอว่ารูปใคร ยายนั้นกราบทูลว่าพระรูปเจ้า
 ชวด รับตั้งตามต่อไปว่า แก่ได้เคยเห็นเจ้าชวดหรือไม่ แก่กราบทูลว่าได้เคยเห็น 3 คน รับ
 ตั้งตามว่าได้เห็นที่ไหนบ้าง แก่กราบทูลว่า 'ได้เห็นในบางกอก 2 คน กับมาเห็นฉนวนนอกหน 1'
 ต้องมาถึงเมืองราชบุรีเวลา 4 ทุ่ม ...

.....

“ประพาสตลาดแล้ว ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองราชบุรี กระทบเรือพัดพัดพาให้ล่อง
 ลงไปตามลำแม่น้ำใหญ่ไปคอยที่เมืองสมุทรสงคราม เด็ดจเรือมาด 4 แจก มีเรือต้นทช่อใหม่
 เป็นเรือทงรอง พ่องเรือไฟเล็กเข้าทางแม่น้ำอ้อม ไปแวะซื้อเสบียงอาหารที่ตลาดปากคลอง
 วัดประตู พวกเราเดินชูดมุนชวกใจอกันไปตามเพลงไม่มีใครจะรู้จัก เขากำตั้งเดินถึกกันหน้า
 โรงบ่อน เดินเดินไกลไปจะไปพบทหารเรือซึ่งเคยเป็นบ๋อยพระยาชดยทุท รู้จักกันมาแต่ก่อน
 เห็นมนรู้จักจึงกระซิบบอกอายหมอนหนา เอ็งอย่าออกทักให้ใครรู้ว่าเด็ดจ คุณนกงเฉยตัอยู่
 ไม่เห็นผู้ใดรู้เห็นแหวจจนกระทั่งเด็ดจกลับลงเรือ พอเรือออกจากท่าเจ้าพิณพายัดเกิดเพลิง
 ด้รรวรวิญพระบารมีดังเด็ดจ นี้เตจจะเป็นด้วยบ๋อยพระยาชดยทุทไปโจษชนหรืออย่างไรก็หา
 ทราบไม่

.....

“... กระทบนใหญ่ถูกทงคลื่นและเครื่องบูชาอันได้รับเด็ดจทงต้องฟาก เป็นเหตุให้
 ลำบากและชดช้องแก่การประพาสเป็นอันมาก จะรีบไปก็จะเข้าไปถูกคลื่นอยู่ระวางกลางกระทบ
 ใหญ่ จึงจำเป็นต้องรอเรือตากดบ ๆ ตามมา จะหาที่แวะทำครวเข้าทวดควาแห่งไร พระกัถง
 มานงชยน ไตตงเครื่องบูชาเสียทุกวัด แต่เต้แฉ่ดวงหาที่ทำการครวมาจนทิวออน จึงมาพบบ้าน
 แห่งหน่งที่บางหลวงอายเอียง ดูท่าทางชอบกถ มีสะพานและโรงยาจอยู่ริมหน้าเรือนฝา
 กระดานเจ้าของบ้าน เห็นจะอาศัยทำการเพียงกันทนนไต้ จึงแวะเรือเข้าไปไต้ถาม ได้ความว่า
 เป็นกำนันแต่ตัวกำนันไปค้าชาจ อยู่แต่นายข้างอำตงพัดบพ้อดาแม่ยาย ออกมาต้อนรับแข็งแรง
 ตวยายพัดบเองมาช่วยทำการครวดด้วย

“ดูท่าทางนายข้างเห็นจะรู้จักผู้ลากมากดีกวางขวาง พอเห็นพวกเราก้ไม่ต้องไต้ถาม
 ว่าใครเป็นใคร เข้าใจเอาที่เดียวว่า เราเป็นพวกชนนางที่ตามเด็ดจมาข้างหลัง บอกว่าเด็ดจ
 ไปเมื่อสักครุนเอง เชิญให้พวกเราเข้าไปนั่งบนแคร่ในโรงยาจ หานารอนนาขามาตงแฉ่เขา

ไปนั่งเคียงไหล่ต้นทากบพระเจ้าอยู่หัวมโหฬารความรุดกและตั้งสย ที่เราคาดว่าแกกวางขวางทาง
 รุกกผู้ตักมากดี ก็ตั้งตงททยค้ำทแถเด่า ว่าแกได้เคยตงมาบางกอกบ่อย ๆ และบตรชยของ
 แถกบวชเป็นเณรอยู่ทวดเบญจมบพตร แถวกจกชนนชนนางมาก ถึงพระเจ้าอยู่หัวแถกเคยเฝ้า
 มีใครล่อตถามเซ้าตรงนอว แถกจ้พระเจ้าอยู่หัวได้หรือไม แถกดบขูเอาว่าทำไมจจะจำไมได้เคย
 เฝ้าแถว และพระรูปก็ยงมตดอยบนเรชน เดยชอนพวกเรชนไปบนเรชน ไปนั่งคยททอนงชก
 พกทง ประเดยวได้ยนเดยงยยพดบเะอะชนทในครวได้คความวแถกเถดหมนลวรพกจเวชง
 ชมแกง แถกจ้เป็นผู้ตักมากดีทำไมถึงชมแกงด้วยจวก เขถอกันไมรู้หรือ เดยเชกกันใหญ่ การ
 ทำครวที่บ้านนายชงวันนสนกยงกวาที่ ได้เคยทำมาในที่อื่น ๆ ด้วยเจ้าชงบ้านทงมัวเมยรับรองแถงชอบ
 และมีได้มคความสงสยวว่าผู้ใดเป็นใครเลย เมอเดยงตกนเดร์จแถวนายชงได้ปรารภวอ อยากจจะ
 ได้บมเมาเซอรตักกระบอทง เขาจจะเดยงชอหาตองชอนุญาต แถกไมรู้วจะไปชอ
 อนุญาตที่ไหน ชกให้คุณ (คือพระเจ้าอยู่หัว) ชวยเป็นชระหาชอให้แกดักที่ ตองเงงทอง
 วาคาบั้นจจะตงตักทอได้ไมเป็นไร แถกจะคตให้เตมราคาชยวตทเลย 'คุณ' กยนตบเป็น
 ชระทจะให้นายชงได้บมเมาเซอรตงประดงค เมอกอนจจะชอกเรอจากบ้านนายชงพระวชทาน
 กระตษชนบตรชอทง ทูหมเอนจจะเป็นเงงนตักตามหรือดร์อยบาทตบแทนทนายชงรับ
 เด็ดจ...

“ป.ด. เด็ดจกตบมาถึงกรงเทพฯ แถว รุงชชนายชงกบยยพดบพาดททธานตงมา
 เกือบหมตควว แถกเทยวตบถาม เมอได้คความวใครได้ไปตามเด็ดจทบ้านแกบ่าง ก็เทยวไป
 กราบไหวชชมาไมเดื่อทหน้า ตูจนนำตงดวร ฉนตามแกวว่าทำไมจได้รู้วพระเจ้าอยู่หัว แถ
 บอควาพอเด็ดจแถวพอกเพอนเขาพวกันมาถามชวอ มีผู้ทเขาจ้พระเจ้าอยู่หัวได้ บชกยนยนว
 พระเจ้าอยู่หัวอยนแถ แถเห็นตมตอยเงงนทคอบพระวชทานตง 400 บาท เกนกวาผู้ใดนชจาก
 พระเจ้าอยู่หัวจจะพระวชทานกยงตคใจจรงบจตเรวพาดททธานตงมากรงเทพฯ ในอนรุงชชแถ
 ยงจจะไปกราบทูลตงวชชเจานายทตามเด็ดจ ชอให้พาเขาเฝ้า จจะไปกราบทูลชชมาพระเจ้าอยู่หัว
 ดวย แถจจะได้เฝ้าแถวหรือยงฉนยงไมทกราบ

“เรอชประพาสตม แมจคทหมายเคมแถงเป็นเรอชต่าหรับชานกันเดนตมก ๆ ก็จรงอย
 แต่ตามาชานในเวลาฉนโดยตงใจใครครวญก็ชจจะแถเห็นคความกวางขวางชอกไป เป็นตมว

เหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงเป็นที่รักใคร่ของอาณาประชาราษฎร์ทั่วหน้า ดมกับที่ได้ถวาย
พระนามจารึกไว้ในฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า 'ปิยะมหाराชาธิราช' ที่จริง พระองค์ทรงรักใคร่
ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนกับบิดารับบุตร พอพระราชหฤทัยที่จะคุ้นเคยคบหาและถึงเด่นหัดกับอาณา
ประชาราษฎร์โดยมิได้ถือพระองค์ ยกตัวอย่างดังจะเห็นได้ในเรื่องประพาสต้นนั้นเป็นพยาน การ
ที่พระองค์ทรงดำค้มกับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จักหรือสนทนาปราศรัยให้คุ้นเคยกันเท่านั้น
ย่อมทรงเป็นพระราชธุระได้ถึงความทุกข์สุข และความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้ปกครองอย่างใด ๆ
บ้างทุกโอกาส ผู้ที่เคยตามเสด็จย่อมเคยได้ยินและทราบความอันนี้ ฉะนั้นได้เคยเห็นบางที่ราษฎร
กราบทูลร้องทุกข์ เป็นข้อความซึ่งทรงพระดำริเห็นว่าเป็นความทุกข์ร้อนจริง ทรงรับธุระมาต่อ
ว่า ทำเอาเจ้าหน้าที่ตั้งแต่เสนาบดีลงมาได้รับความรำคาญใจหลายคราว บางทีถึงต้องมลัดเปลี่ยนพนักงาน
ปกครองก็มีบ้าง เป็นเหตุให้การเสด็จประพาสเป็นคุณประโยชน์แก่ความสุขสำราญของ
ราษฎรได้อีกเป็นอันมาก ไข้แต่เท่านั้น บรรดาราษฎรที่ได้เสด็จไปทรงคุ้นเคยในเวลาเสด็จประ-
พาส พระองค์มิได้ทรงละลืมิ ในเวลาต่อมา เมื่อคนเหล่านั้นเข้ามาถึงกรุงเทพฯ จะเข้าไปเฝ้า
แทนที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโอกาสให้เข้าเฝ้าได้ตามความปรารถนา บางที
ถึงรับสั่งให้เข้าไปพระราชทานเลี้ยงในพระราชวัง รับสั่งเรียกพวกที่คุ้นเคยเหล่านั้นว่า เพื่อนต้น
มีอยู่ทงชายหญิงแทบทุกหัวเมืองที่ได้เสด็จประพาส เมื่อครั้งเสด็จยุโรป ร.ศ. 126 ได้ทรงหา
ของฝากมิใช่เท่าเป็นต้นเข้ามาฝากพวกเพื่อนต้น เมื่อพวกเหล่านั้นทราบจำเสด็จกลับ เข้ามา
เฝ้าเยี่ยมมิได้พระราชทานของฝากไม่เท่าพระราชทานเลยเป็นเครื่องยศสำหรับพวกเพื่อนต้นถือ
เข้าเฝ้า ทงเวลาเข้ามาเฝ้าในกรุงเทพฯ และเฝ้าตามหัวเมืองเวลาเสด็จประพาสไม่ว่าที่ใด ๆ เมื่อ
พระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงเคารพต่อ
พระราชนิมิตของสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พวกเพื่อนต้น
เข้ามาทำบุญให้ทานในงานพระบรมศพ และถวายพระเพลิงเหมือนกับเป็นข้าราชการ และยัง
พระราชทานเครื่องประดับไม้เท้าสลักอักษรพระนาม จ.ป.ร. ให้ติดไว้เป็นที่ระลึก ทงพระราช-
ทานพระบรมราชานุญาตให้เฝ้าแทนเพ็ดทูลพระองค์ได้ต่อไปเหมือนกับเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธ-
เจ้าหลวงทุกประการ ส่วนราษฎรซึ่งพระองค์ได้ทรงคุ้นเคยมาในเวลาเสด็จประพาส แต่ยังไม่เสด็จ
ดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ก็ได้รับพระราชทานไม้เท้า และพระบรม-
ราชานุญาตเหมือนกับพวกเพื่อนต้นในรัชกาลก่อน มีจำนวนเพื่อนต้นเพิ่มเติมขึ้นในรัชกาลนอก

หลายคน ดันเข้าใจว่าธรรมเนียมประเพณีอันดีและเพื่อนกัน จะยังมีต่อไปในรัชกาลนี้เหมือนกับ รัชกาลที่ล่วงแล้ว”

จากเรื่อง “จดหมายเหตุนายทรงอนุภาพ”

12. ความคิดความชอบของพระยาตรีสุริยราชวรานวัติ (โพธิ์)

“... พระยาโพธิ์รับเจียงป๋องกันเมืองอุดรคติได้ไต่ครั้งนั้นเป็นแรกที่ปรากฏเกียรติคุณ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเลื่อนบรรดาศักดิ์จากที่พระดีหลังความซน เป็นพระยาตรีสุริยราชวรานวัติ เป็นบำเหน็จความชอบ ต่อมาเมื่อเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ย้ายไปเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพแล้ว พระยาโพธิ์ได้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก แต่ไม่ช้าก็ย้ายไปเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดร เป็นด้วยสำคัญกว่ามณฑลพิษณุโลก เพราะอยู่แดนต่อแดนต่างประเทศ และอาณาเขตกว้างใหญ่ผู้คนพลเมืองมากกว่ามณฑลพิษณุโลก นอกจากนี้ยังเห็นว่า เหมาะแก่การวิเศษเฉพาะตัวพระยาโพธิ์ด้วย เพราะสังเกตมาตั้งแต่ยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองอุดรคติ อันเป็นที่ประชุมชน ต่างชาติต่างภาษาไปมาค้าขายเป็นอันมากอยู่เมืองนี้จึงเห็นว่าพระยาโพธิ์มีอรรถาศัยนัดเข้ากับคนต่างชาติต่างภาษา สามารถวางตนให้คนต่างจำพวกเคารพนับถือเมื่อไปอยู่มณฑลอุดรก็ปรากฏคุณพิเศษเช่นว่ามา ฟังเห็นเช่นพระยาเมืองชาเวียงจันทน์ มาขอพึ่งตั้งได้แล้ว และยังมั่งคั่งสำคัญกว่านั้น จะเล่าให้เห็นเป็นตัวอย่างอีกเรื่องหนึ่ง เมื่อภายหลังฉันไปมณฑลอุดรได้สักปีหนึ่ง วันหนึ่งราชทูตฝรั่งเศสให้มาบอกว่าการทางชายแดนฝรั่งเศสกับไทยก็เรียบร้อยมานานแล้ว แต่เดี๋ยวนี้ได้ทราบข่าวสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดร รับญวนหัวหน้าพวกกบฏที่หนีจากเมืองญวนแดงไว้คนหนึ่ง เหตุใดจึงทำเช่นนั้น ฉันได้ฟังออกประหลาดใจ ตอบไปว่าฉันไม่ทราบเลยที่เดียว แต่เทศาภิบาลคนนั้นฉันได้ใจว่าคงไม่ทำอะไรให้ผิดความประสงค์ของรัฐบาล ถ้ารับญวนหัวหน้ากบฏแดงไว้ ก็เห็นจะเป็นเพราะไม่รู้ว่าเป็นคนเช่นนั้น ฉันจะถามดูก่อน เมื่อมีตราตามไปพระยาโพธิ์ตอบมาว่า เดิมญวนคนนั้นไปหาที่เมืองอุดรธานี ว่าจะขอรับจ้างทำงานเดียงชีพแต่จะใช้ พระยาโพธิ์สืบได้ความว่าเคยเป็นหัวหน้าพวกกบฏ หนีมาจากเมืองญวน คิดว่าที่ในมณฑลอุดรธานีมีพวกญวนเข้ามาตั้งค่ายอยู่หลายแห่ง ถ้าปล่อยญวนคนนั้นไปเที่ยวหากินตามชอบใจ อาจจะไปชักชวนพวกญวนที่อยู่ในมณฑลอุดรให้ร่วมคิดกับพวกกบฏ ก็จะทำให้ลำบากขึ้นในระหว่างรัฐบาลทั้งสองฝ่าย ครั้นจะจับกุมก็ยังไม่ทัน ก็ไม่ได้ทำความผิดอย่างใดในเมืองไทย เห็นว่าทำงานให้ทำอยู่ใกล้ ๆ จะดีกว่าอย่างอื่น

มันทำอย่างไรจะได้อะไร... จึงได้จ้างญวนคนนั้นไว้เป็นคนเลี้ยงม้า... ฉันอ่านคำตอบชอบใจลงไปให้
ทูตฝรั่งเสด็จ... ก็ชมความเทศา... ทำถูกแล้ว”

จากนิทานเรื่อง “ลานช้าง”

13. เสียดสีเพชรบูรณ์

“เมื่อพระยาเพชรรัตนตั้งกรม (เพ็ญ) เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ เคย
ปรารภกับฉันเนื่อง ๆ ว่า การปกครองมณฑลเพชรบูรณ์ไม่ยากนักเพราะราษฎรเป็นคนเกิดใน
มณฑลตนเองแทบทั้งนั้น ชอบแต่ทำมาหากิน มีใครเป็นโจรผู้ร้าย บังคับบัญชาที่กว้างง่าย
ราชการในมณฑลนั้นมีความลำบากเป็นข้อสำคัญแต่หากคนใช้ไม่ได้พอการ เพราะคนในพื้นที่เมืองยังชอบ
แก่การศึกษา คนมณฑลอื่นก็มีใครมีใครยอมไปด้วยกลัวความไข้ จะจัดทำอะไรจะมักติดขัด
ด้วยไม่มีคนจะทำ ที่จริงความไข้ที่เมืองเพชรบูรณ์ก็มี แต่เป็นฤดูมีได้มีอยู่เสมอ ดังเหตุอุทกการ
ไข้ก็ไม่ร้ายแรงถึงอย่างยงด ความไข้ทางเมืองหลวงพระบางหรือแม้ในมณฑลพิษณุโลก
ทางช้างเห็นร้ายแรงกว่าเป็นไหน ๆ แต่ไม่รู้จะทำอย่างไรให้คนหายกลัวไข้เมืองเพชรบูรณ์ได้
ฉันพูดว่าตัวฉันเองกล้ามากในเรื่องหากคนไปรับราชการมณฑลเพชรบูรณ์เหมือนกัน ได้เคยคิด
ทำอุบายที่จะระงับความไข้เมืองเพชรบูรณ์ เห็นว่า ตัวฉันจะต้องขึ้นไปเมืองเพชรบูรณ์เอง ให้
ปรากฏเสียสักครั้งหนึ่ง คนอื่นจึงจะหายกลัว ด้วยเห็นว่าความไข้คงไม่ร้ายแรงถึงอย่างเช่นกลัวกัน ฉัน
จึงกล้าไป ถึงจะยังมีคนกลัว ชักชวนกันยงชุน ด้วยอาจอ้างตัวอย่างว่าแม้ตัวฉันก็ได้ไปแล้ว
พระยาเพชรรัตน ๆ ชอบใจว่า ถ้าฉันไปคนก็เห็นจะหายกลัวได้จริง...”

.....
“พอข่าวปรากฏว่าฉันเตรียมตัวจะไปเมืองเพชรบูรณ์ ก็มีพอดก้องพากันมาให้พรรคฝ่าย
กับจะลงไปทัพบ้าง มาห้ามปรามโดยเมตตาปราณีด้วยเห็นว่าไม่พอที่ฉันจะไปเพียงภัยบ้าง ผิด
กับเคยไปไหน ๆ มาแต่ก่อน ฉันบอกว่าเป็นราชการจำเป็นที่จะต้องไปและได้ทูตลาเสร็จแล้ว ที่
ห้ามปรามจึงเงียบไป แต่ตั้งวันพระองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงนั้น ทรงพระราชดำริเห็นชอบ
ด้วยตั้งแต่นั้นกราบทุกความคิดที่จะไปมณฑลเพชรบูรณ์ ตรัสว่า ‘ไปเถิด อย่ากลัว สมเด็จ
พระพุทธยอดฟ้า ฯ ของเราก่อนก็เสด็จไปแล้ว’ ในเวลานั้นตัวฉันเองตั้งแต่เป็นเด็บบกักระทรง
มหาชาติไทย ได้ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ เคยผ่านป่าดง แม้ไข้หวัดมาหลายครั้งแล้ว ไม่รู้สึก
กลัวความอย่างไร แต่ประหลาดอยู่ที่พอรู้ว่า ฉันจะไปเมืองเพชรบูรณ์เป็นแน่ ก็มักขอไป

เที่ยวด้วยหลายคน แม้พวกที่ฉันเลือกเขาไปช่วยธุระหรือใช้สอยก็สมัครไปด้วยยินดี ไม่เห็น
มีใครครุ่นคร้ามคงเป็นด้วยอุ้นใจ คล้ายกับจะเข้าไปยังทงซึ่งเขาว่าผิดๆ ไม่มีใครกลัวไปคนเดียว
แต่พอมีเพื่อนไปด้วยหลายคน ก็หายกลัวผีไปเอง”

จากนิทานเรื่อง “ความไว้ที่เมืองเพชรบูรณ์”

14. ทรงใฝ่พระทัยในโบราณคดีมากดังตัวอย่างในเรื่องพิมายและเขาพระวิหาร

“ปราสาทหินเมืองพิมายมีของแปลกซึ่งไม่ได้ยินว่ามีในเมืองเขมรอยู่ดังหนึ่ง ทำเป็น
รูปมหาพราหมณ์ คำหลักศิลาขนาดใหญ่กว่าตัวคนดึกเท่าหนึ่ง ฝีมือทำเกลี้ยงเกลาดี เมื่อฉันไป
ครั้งแรกเห็นรูปนั้นยังบริบูรณ์ดี ตั้งอยู่ในปราสาทเล็กองค์หนึ่ง แต่เมื่อฉันไปครั้งที่ ๑ เห็นหัวหักหายไป
นักเดียวตายอย่างยิง ต่อมาเมื่อกรมหลวงนครชัยศรีสุรเดชเสด็จขึ้นพระชนม์ วันหนึ่งฉันไปช่วยงาน
หน้าพระศพทอด เห็นหัวนั้นตั้งอยู่ในห้องเสวยฉันจำได้ ตามได้ความว่ามีผู้ถวายกรมหลวงนคร-
ชัยศรีฯ นานมาแล้ว ครั้นเมื่อจัดพิธีอภิเษกฉันจึงไปขอมา แล้วตั้งให้ตั้งตัวรูปนั้นลงมาจาก
เมืองพิมาย เอาตอกกันตงไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานกรุงเทพฯ จนบัดนี้ เป็นอันได้ของดีกลับคนมา
เป็นสมบัติของบ้านเมืองต่อไป

“‘พระวิหาร’ อยู่ในเขตเมืองซันซี สร้างเป็นเทวสถานตามลัทธิคิโจะเวท ปราสาท
หินพระวิหารแปลกกับปราสาทหินแห่งอื่น ๆ หมด ทั้งในแดนเขมรและในแดนไทยไม่มีที่ไหน
เหมือน ที่แปลกนั้นเป็น ๒ สถาน คือสถานหนึ่งทำรูปทรงเหมือนอย่างเป็นปลับพลาต้อติดไป
หลายหลัง หลังคามีซ้อฟ้าใบระกาตามมณฑลคล้ายกับบนลมเรือนฝากระดานไม่มีปราสาท ไม่มี
พระระเบียง แต่ดูเหมือนเป็นราชมณเฑียรที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินยิ่งกว่าเป็นเทวสถาน ที่
บูชากรมแต่รอยที่คงคือลึงค์เป็นพระประธานอยู่ในห้องกลางแห่งเดียว จึงแปลกกับปราสาทหิน
แห่งอื่น ๆ ด้วยแบบที่สร้างสถานหนึ่ง

“แปลกก็ถ้สถานหนึ่งนั้น ดึงไปเลือกที่สร้างตรงปลายจระงอยหน้ามาแห่งหนึ่ง บนยอด
เขาพนมดงรัก อันเป็นที่อกเขาเขอนแผ่นดินสูงที่ตงมณฑลฮีสถาน ต่อกับแผ่นดินต่ำที่ตั้งประเทศ
กัมพูชา ที่ตรงนั้นคนดารนา คงเป็นที่เปิดยอดไม้บานเมืองผู้คน เหตุที่สร้างพระวิหารคมีเหมาะ
อย่างเดียว แต่ที่อยู่ตรงนั้นแลดูไปทางข้างใต้เห็นแผ่นดินอยู่ต่ำไปจนตลอดด้ายตา เหนียวดคล้าย
มาตุทางข้างเหนือ ก็เห็นยอดไม้อยู่บนแผ่นดินสูงเป็นตงไปตลอดด้ายตา ภาคภูมิน่าพิศวงไม่มีที่

ไหนเหมือน ตรงหลังบริเวณพระวิหารออกไปเป็นหินลาด อาจจะไปชะงักดูแผ่นดินต่ำที่
เชิงเขา ถ้ายืนดูถึงใจหวิด ต้องลงนั่งดู บางคนอยากออกไปดูถึงปลายจะงอย ดงนอนพึ่งพาบ
โผล่แต่หัวออกไปดูก็มี เพราะอยู่สูงแต่เห็นแผ่นดินต่ำลึกลงไปจนต้นตาลเดยนิตเดียว เลยทำ
ให้นักถั่งคำซึ่งเคยได้ยินเขาพูดกันมาแต่ก่อนว่า แผ่นดินที่เมืองนครราชสีมาสูงกว่าแผ่นดินใน
กรุงเทพฯ ๗ ซัดตาลาด เขาจะรู้ได้ด้วยประการใดก็ตาม แต่ที่จริงเช่นนั้น ตรงที่สร้างพระวิหาร
จะสูงกว่า ๘ ลำตาลเสียอีก ไปดูพระวิหารต้องไปดูทางเปิดยอดไถตอยู่สักหน่อย แต่เป็นที่ราบ
ฉนดงจากรถไฟที่เมืองศรีสะเกษจนรถยนต์อย่างรถกระบะไปราว 6 ซัดโมง ทางที่ไปเป็นป่าไม้
เต็งรัง ป่าต้นดง สดกับไม้เบญจพรรณงามน่าชม ไปเข้าดงเมื่อใกล้จะถึงเชิงเขาพนมดงรัก
เป็นแต่ทางเดินเข้าไปอีกสักซัดโมงหนึ่งจึงถึงตาม พักแรมที่เชิงยอดเขาพระวิหาร ตอนนั้นเขา
ไม่มีนาคนชนตองหอบหุดเอานาชนไปเองแต่เชิงเขา นักดูน้ำพิศดงว่าเมื่อสร้างพระวิหารจะทำ
อย่างไรกัน”

จากนิทานเรื่อง “แม่ไม้โขง”

15. ถวายความจงรักภักดีอย่างสูงสุดต่อองค์พระประมุข

อินทรวชิษเฐียรฉนด 11

๑ ขอเดชะเบองบาท

โรชำผู้ฉนม

๑ ไค้รับพระราชนาน

ทั้งโคลงและฉนดที่ดู

๑ อันพระประชวรครั้ง

เหล่าชำพระบาทความ

๑ ประสานแต่จะอยู่ใกล้

เลืดเนอฉฉเยอ

๑ ทุกหน้าทุกตาดู

ปรับทุกขุทรนุทราย

๑ ดูจเหล่าพละนา

นายท้ายฉฉฉฉฉฉ

วรราชปะกศ

มะนะตงกศัญญ

อานราชฉฉฉฉฉฉ

ชาฉฉฉฉฉฉฉฉ

ฉฉฉฉฉฉฉฉ

ฉฉฉฉฉฉฉฉ

ฉฉฉฉฉฉฉฉ

ฉฉฉฉฉฉฉฉ

ฉฉฉฉฉฉฉฉ

ฉฉฉฉฉฉฉฉ

ฉฉฉฉฉฉฉฉ

ฉฉฉฉฉฉฉฉ

๑ นายกลประจำจักร
จะรอกี่ระวาง
๑ อดอ็ดทุกหน้าที
เหตุห่างบดขาน
๑ ถ้าจะว่าบรรดากิจ
เรือแล่นทะเลลม
๑ ธรรมตามหาสมุทร
มคราวสลาตัน
๑ ผิวะพอกำลังเรือ
หากกรรมจะบรรดาล
๑ ชาวเรือก็ย่อมรู้
แต่ลอยอยู่ตราบไต
๑ แก้วรอดตลอดฝั่ง
เหลือแก้วก็จะจม
๑ ผิวะทอดธุระนั่ง
ที่สุดก็สูญลา
๑ ผิดกันแต่ถ้าแก้
ใครห่อนประมาทใจ
๑ เสียทกมชอ
สงสารกว่ากรรมเกิน
๑ นในน้ำใจข้า
ทุกวันนอาตุร
๑ เปรียบตัวเหมือนอย่างม้า
ผูกเครื่องบังเหียนอาน
๑ คอยพระประทับอาสน์
ตามแต่พระทัยไท

จะใช้หนักก็หนักหนาง
จะไม่ทันธุระการ
ทุกซ์ทิวทุกวันวาร
อันเคยไว้น้ำใจชน
ก็ไม่ผิดถนนิม
จะเปรียบต่อกี่พอกัน
มีคราวหยุดพายุผัน
ทั้งระลอกกระฉอกฉาน
ก็แล่นรอดไม่ร้าวราน
ก็คงล้มทุกลำไป
ฉะนั้นอยู่ทุกจิตใจ
ต้องจำแก้ด้วยแรงระดม
จะรอดทั้งจะชนชม
ให้ปรากฏว่าถึงกรรม
บว่นิ่งเยี่ยวยาทำ
เหมือนทแก้ไม้หวาดไหว
ให้เต็มแยจจึงจมไป
ว่าขลาดเขลาเพราะเมาเมิน
ได้เลื่องลือสรรเสริญ
กำลังคอกจึงจมสูญ
อุปมาบังคมทูล
แต่ที่ประชวรนาน
ที่เป็นพาหนะยาน
ประจำหน้าปลับปลาชัย
กระหยับบาทจะพาโคล
ธจะซ้ก็ไปซ้ายขวา

- ๑ ไกลใกล้ได้เลือก
ทราบเท่าจะถึงวา
- ๑ ขอบายให้ตาหลับ
เกิดมาประสบการ
- ๑ ค้วยเคชะบุญญา
สตัยข้างได้สำ
- ๑ ขอจจวราพาธ
พระจิตต์พระวรกาย
- ๑ ขอจงสำเร็จวา
ปกขำฝ่าละออง
- ๑ ขอเหตุที่ขุ่นขัด
จงคล้ายเหมือนหลายปี
- ๑ ขอจงพระชนมา
เพิ่มเกียรตือนุกูล

จะกระเดือกเต็มประดา
ระชิวตมลายปรมาณ
ค้วยชอนับว่าชายชาญ
ชรได้บำเพ็ญทำ
ภินิหาระแห่งคำ
ฤทธิคังมโนหมาย
บรมนาถเร่งเคลื่อนคลาย
จงผ่องพันที่หม่นหมาง
ทะประสงค้ที่ทรงปอง
พระบาทให้สามัคคี
จะวิบัติพระขันธ์
ละลิมเล็กละลายสูญ
ยุสถาวรพูน
สยามรัฐพัฒนาผล

นิพนธ์ถวายพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงประชวรหนัก เพราะเสวยพระหทัย
ทมิฬหาอำนาจอุกคามบุรณภาพของประเทศ เมื่อ ร.ศ. 112

16. พระภารกิจที่สำคัญ

พระภารกิจที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นจันทบุรีสุรโชติพันธุ์ ทรงปฏิบัติไว้คือ คำประกาศเตือนจากกรมหมื่นเป็นกรม-
หลวง เมื่อ พ.ศ. 2442 เพราะพระเจ้าอยู่หัวทรงนิพนธ์เอง มีดังนี้ :

“พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
พระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ทรงบังคับการทหารมหาดเล็ก
รักษาพระองค์ กรมกองแก้วจินดา กรมแผนที่ และจัดการตั้งโรงเรียนอันเป็นความชอบความดี
มีปรากฏอยู่ในประกาศตั้งกรม เมื่อ ปีจอ อติศก จุติศักราช 1248 นั้นแล้ว สืบแต่ขึ้นมาได้ทรง
เลื่อนตำแหน่งเป็นนายพลตรีผู้ช่วยบัญชาการทหารบก และจัดการโรงเรียนทางปองอยู่อย่างเดิม
ด้วย จนได้ตั้งขึ้นเป็นกรมศึกษาธิการ แล้วได้เป็นกรรมการจัดตั้งโรงพยาบาล บังคับราชการ
ในกรมตั้งขากวีและธรรมการ เมื่อรวบรวมตำแหน่งทางปองนัยกชนเป็นกระทรวงธรรมการ จึง

ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายจากหน้าที่ราชการทหารบก มาเป็นอธิบดีกระทรวง
 ขรรคมการ ได้ทรงจัดราชการในหน้าที่วางแบบอย่างราชการทั้งปวงในกระทรวงซึ่งรวมขึ้นใหม่
 นั้น โดยพระสติปัญญาสามารถและความอดสาหัสเป็นอันมาก นับว่าเป็นอันได้ตั้งต้นการศึกษา
 เป็นแบบอย่าง ซึ่งได้จัดการเจริญดีมาจนบัดนี้ ได้ทรงแต่งตั้งข้าราชการเรียนบางอย่าง มีแบบเรียน
 เร็วเป็นต้น และได้ทรงรับตำแหน่งเป็นราชทูตพิเศษออกไปยังนานาประเทศในยุโรป ทั้งเมือง
 ซิชิปโตและอินเดีย ครั้นเมื่อเสด็จกลับจากราชการนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็น
 เลขาธิการกระทรวงมหาดไทย ครั้นเมื่อทรงพระราชดำริจะจัดการปกครองพระราชอาณาเขตให้
 เป็นการถอดชนมณฑล และเป็นการระดมสติในการปกครองขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ให้ยกหัวเมืองจากกลาโหมและกรมท่ามารวมในกระทรวงมหาดไทย แบ่งพระราชอาณาเขต
 เป็นมณฑลจัดการปกครองรักษาเป็นแบบอย่างทั่วไปทุกแผนก พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น
 ดำรงราชานุภาพ ได้ทรงรับจัดการวางแบบอย่างปกครองทั้งปวงซึ่งเป็นการใหญ่ยิ่ง ยากที่จะสำเร็จได้
 อาศัยพระสติปัญญาอันดีเยี่ยมคัมภีร์ภาพและพระอุตสาหะอันทวิริยะอันแรงกล้า ประกอบด้วยการ
 ศึกษาแบบอย่างและความเป็นไปอยู่ทั้งภายในและภายนอก ถอดปรไปดด้วยพระสติปัญญาตริตรวง
 เลือกเฟ้น ทั้งมีความซื่อตรงดำรงในความดีสุจริตมิได้หนักไปในอคติทั้งปวง ควรยกย่องว่า
 เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เริ่มจัดตั้งการกระทรวงใด กรมใด ก็ทรงสามารถที่จะจัดการฉลอง
 พระเดชพระคุณให้สำเร็จเป็นคนมั่นคงยั่งยืนเป็นหลักฐานแบบอย่างได้ตั้งพระราชประสงค์ทุกหน้าที่มา
 เป็นเหตุให้เจริญพระเดชานุภาพ และเห็นความสุขแก่ประชาราษฎร์ทั่วพระราชอาณาเขต นับว่าเป็น
 ความชอบพิเศษยิ่งใหญ่มาก และมีพระหฤทัยจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ดินที่ซัดขอบพระ-
 ราชย์ชยาคัย เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสแห่งใดทั้งในพระราชอาณาเขตและนอกประเทศ
 ก็ได้ตามเสด็จพระราชดำเนินและจัดการทั้งปวงเพื่อให้เป็นที่ยศพระดำริและเป็นการระดมสติ
 แพบทุกครั้งที่ใจดวงพระราชหฤทัยอันดีนี้ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรป
 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ปรึกษาของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการ
 แผ่นดินต่างพระองค์ด้วยพระองค์หนึ่ง มีพระอชยาคัยมั่นคงยั่งยืน และมีไมตรีอารีทศไป
 ประชุมชนทั้งปวง ประกอบด้วยความสามารถในราชกิจดังพรรณนามาแต่จนนี้ ทรงพระราช-
 ดำริเห็นสมควรที่จะยกขึ้น เป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ว

17. ราชธานีไทย

“...ราชธานีไทยย่อมเป็นหน้าที่จะต้องปกครองไพร่บ้านเมือง โดยมุ่งหมายจะให้

ความเจริญทั้งทรัพย์สินสมบัติและคุณสมบัติ การอย่างใดถึงจะได้ผลประโยชน์แก่ราชาธิปไตย ถ้าหากว่าได้ด้วยความปลอดภัยของราษฎร เช่นการเสด็จปราศเป็นต้น ราชาธิปไตยไม่ควรจะทำบำรุงอย่างนั้นให้เจริญ....”

จากรายงานการประชุมเทศบาล ร.ศ. 114

18. ความรับผิดชอบ

“...ความรู้เห็นทั้งปวงอันได้มาโดยตำแหน่งหน้าที่ราชการทั้งนั้น ชรรวมตามผู้ใดเป็นรัฐบุรุษของบ้านเมืองถึงจะออกจากตำแหน่งหน้าที่ไปแล้ว ก็ไม่สามารถปลดเปลื้องความรับผิดชอบในหนหลังให้ขาดได้ทีเดียว เปรียบว่าถ้าหม่อมฉันทำความลำบากให้แก่คนภายหลัง”

จากลายพระหัตถ์ของกรมพระยาดำรงถึงกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ 12 พ.ย. 2479 ในสาสน์สมเด็จ

19. ค่าของชีวิต

“ขอให้เข้าใจว่าชีวิตมนุษย์จะเป็นชีวิตของผู้ใดก็ตาม จะเป็นชาติใดก็ตาม ภาษาใดก็ตาม เป็นของมีราคาเหมือนชีวิตของตนเอง ชรรวมในคำสัจนักคือ กฎหมายบ้านเมืองก็ย่อมถือเอาความชอบเป็นอย่างเดียวกัน คือต้องระวังชีวิตมนุษย์อย่าให้เสียไปด้วยใช้เหตุ”

จาก “คำสั่งเรื่องนายทองอินปลัดอำเภอและนายร้อยตรีปลั่ง ตำรวจภูธร ไม่ระวังเหตุการณ์ตามสมควรในเวลาจับผู้ร้าย” ในหนังสือเทศบาล พ.ศ. 2457

20. พระดำรัสเรื่องการเลือกคนใช้

“แต่ถึงพอทรงถือว่าการเลือกคนให้ถูกที่เป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านตรัสกับพวกข้าราชการมีเทศาฯ เป็นต้นอยู่เสมอว่า ‘การเลือกคนใช้ให้เหมาะแก่ตำแหน่งเป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้เป็นนายคน การที่จะรู้ว่าถูกหรือผิดนั้นจะต้องขยันทนเอาใจใส่ดูอยู่เสมอว่าผลงานที่เขาทำนั้นเป็นอย่างไร ถ้าเขาทำได้ดังที่ขอมให้ว่าเป็นความดีของเขาเอง เราจะรับเอาได้แต่เพียงว่าเลือกคนถูก ถ้าเขาทำผิดเราต้องรับผิดชอบว่าเพราะเราเลือกเขา ๆ จึงมีโศกาสทำผิด ทั้งนี้เพราะ อำนาจ อยู่ที่ไหน ความรับผิดชอบ ต้องอยู่ที่นั่นด้วย’ เมื่อมีผู้ใดโดยเฉพาะพวกฝรั่งพูดตามว่า ‘เขาเกณฑ์อะไรเลือกคน จึงทรงเลือกได้ถูกเสมอ’ เช่นเจ้าพระยาสุรสีห์ไปเป็นข้าหลวงประจำเชียงใหม่ พูดอังกฤษก็ไม่ได้สักคำเดียว แต่กงสุลอังกฤษเกรงใจและเชื่อทุกอย่างจนถึงกระทรวงต่างประเทศตามว่าทำอย่างไรกัน กงสุลคนนั้นซึ่งเก่งกาจไม่น้อย จึงกลับตามเจ้าพระยาสุรสีห์ไปได้ทุกอย่าง กลางคืนว่ากลางวัน กงสุลก็เห็นด้วย โดยมาก

ท่านตอบด้วยทรงพระสรวลหรือมีฉันทะนันทกว่า – มัฟลุกช แต่กับพวกเรา ๆ ท่านทรงอธิบาย
ว่า – ‘ถ้าเรียกผู้ใดมาตั้งงานจะให้ไปรับตำแหน่งใหม่ ผู้นั้นตอบรับจำได้โดยเร็วและย้ายหนักทำ
ได้ อายุนั่งงายละก็ เตรียมหาคนใหม่ใจได้ทันที แต่ถ้าคนใดหนักใจ ชักถามถ้อยเห็น
ความลำบากละก็ เวลานอนตาหลับได้’”

จาก ม.จ. หลุยส์พูนพิศมัย ดิศกุล ในหนังสือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระราชาณูปภาพ

21. รางวัลสูงสุด

“รางวัลสูงสุดอยู่ที่ค้นความซื่อไม่พบในตัวเราเอง การดี การชม เป็นเรื่องของคนอื่น
เขารู้จริงบ้าง ไม่จริงบ้าง จะไปยุ่งด้วยทำไม บาปบุญเป็นของเขาเอง”

จาก พระคำรัสตรัสแก่พระโอรสธิดา

22. งานวรรณกรรมของสมเด็จพระยาตำราพระราชาณูปภาพ

พระนิพนธ์เรื่องที่สำคัญ ๆ นั้นอาจแยกพิจารณาได้เป็นหมวดหมู่ดังนี้ :

1. **สาส์นสมเด็จ** ด้ายพระหัตถ์ระหว่างสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์กับ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระราชาณูปภาพ ทรงโต้ตอบวิจารณ์ประทานคำอธิบาย
ในระหว่างสมเด็จพระองค์ ๕ เกี่ยวกับวิทยาการต่าง ๆ เช่น ประวัติศาสตร์ โบราณคดี
วรรณคดี ศิลป และอักษรศาสตร์ เป็นต้น หนังสือเล่มนี้มีการพิมพ์หลายครั้งต่าง พ.ศ. และ
โรงพิมพ์ในรูปต่าง ๆ กัน เช่น แบ่งเป็นภาครวม 54 ภาค ซึ่งโดยมากใช้พิมพ์แจกในงาน
สถาปนกิจพวกหนึ่ง และแบ่งเป็นเล่มรวม 5 เล่ม เป็นด้ายพระหัตถ์ระหว่าง พ.ศ. 2475-2486
ซึ่งด้านที่พิมพ์คือตั้งวิชาพิมพ์ชนจำหน่ายพวกหนึ่ง ปัจจุบันนี้ครุฑภายใต้จัดพิมพ์ชนใหม่มีด้าย
พระหัตถ์เก่า ๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2457 รวม 27 เล่ม เป็นเนื้อหา 26 เล่ม จำนวน 8977 หน้า เล่ม
ที่ 27 เป็นสารบัญคนเรื่องซึ่งนับว่าเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านมาก อย่างไรก็ตามหากมีการพิมพ์
เป็นรูปเล่มขนาด 8 หน้ายก ประมาณ 6-7 เล่มจบ ให้เลขหน้าเรียงกันตลอดทุกเล่มก็จะสะดวก
ต่อการค้นคว้ามากกว่าถ้าจะจัดพิมพ์เป็นเล่มขนาดเล็ก (16 หน้ายก) ถึง 27 เล่ม

2. **พระนิพนธ์ประวัติต่าง ๆ** บทนิพนธ์ในลักษณะนี้เกี่ยวกับประวัติของบุคคลสำคัญเป็นส่วนใหญ่
หนังสือประเภทนี้ผู้ขอจัดพิมพ์ชนประมาณ 32 เล่ม ซึ่งซ้ำกันในบางเรื่อง หรือในเนื้อ
หาบางตอนสุดแต่ความประสงค์ของผู้จัดพิมพ์แต่ละท่าน พระนิพนธ์เกี่ยวกับประวัติต่าง ๆ ที่เป็น

ชิ้นสำคัญเป็นหนังสือขนาดใหญ่ที่น่าสนใจ เช่น พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, โรงพิมพ์
 จำลองศิลป์, 2494; พระประวัติสมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ, โรงพิมพ์พระจันทร์, 2481;
 ประวัติบุคคลสำคัญ รัชกาลที่ 5, สมเด็จพระยาบรมมหาสุริยวงศ์, เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, กรม
 หลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์, อาจารย์พระยาพุกผาธิบดี (อ่อน โทมลวรรณ), สมเด็จพระ-
 ประทานุชิตชิโนรส, หลวงธรรมาภิบาล, คุณพุ่ม, หลวงจักรปราณี (อุษ), คุณสุวรรณ, โรงพิมพ์
 พระจันทร์, 2498 และโรงพิมพ์แพร่พิทยา, 2496; ประวัติสุนทรภู่ และ รั้วพันพิลาของสุนทรภู่,
 โรงพิมพ์ ร. รัตนะ, 2495; ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทย (ไม่ปรากฏโรงพิมพ์),
 2463; แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม, โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2490

3. นิทานโบราณคดีและชุมนุมพระนิพนธ์ พระนิพนธ์ในประเภทนี้มากมายด้อยกันเท่าที่
 พบว่าการจัดพิมพ์มี 71 เล่มด้วยกัน ซึ่งบางเล่มก็ซ้ำกันทั้งหมดหรือบางส่วน นอกจากนั้นผู้
 จัดพิมพ์ต่างๆ ยังจัดหมวดหมู่ของนิทานโบราณคดี และชุมนุมพระนิพนธ์สืบต่อกัน พระนิพนธ์
 ดังกล่าวมานี้มีดังต่อไปนี้: นิทานโบราณคดี (เล่มเดี่ยวจบ), โรงพิมพ์พระจันทร์, 2487; ความ
 ทรงจำ, โรงพิมพ์พระจันทร์, 2489 และ คติวิทยา, 2494; ชุมนุมพระนิพนธ์ภาค 1-2, โรง-
 พิมพ์เจริญธรรม, 2494; ชุมนุมพระนิพนธ์บางเรื่อง: ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ,
 อธิบายมูลเหตุที่ไทยมีไมตรีกับฝรั่ง, อธิบายเรื่องธงไทย, เครื่องม้าอะแซหวั่นที่สร้างพระบรมรูปทรง
 ม้า, ปาฐกถาเรื่อง "ประเพณีไทย", การอำนวยการ, กรมศิลปากร, 2500

4. หนังสือประเภทเสด็จประพาส พระนิพนธ์ในส่วนนี้เกี่ยวกับการท่องเที่ยวในที่ต่างๆ
 กัน มีการจัดพิมพ์รวม 12 เล่มด้วยกัน เช่น เสด็จประพาสต้น, โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2492; เที่ยว
 เมืองพม่า, โรงพิมพ์พระจันทร์, 2489; เที่ยวตามทางรถไฟ, โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2497 และกรม
 ศิลปากร, 2498

5. ตำนาน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงส่งพระทัยในทางโบราณคดีเป็น
 อย่างมาก และทรงนิพนธ์หนังสือทางโบราณคดีมากมายหลายเรื่อง เท่าที่ปรากฏว่ามีการจัด
 พิมพ์ 32 เล่มด้วยกัน เช่น ตำนานกฎหมายเมืองไทยและประมวลคำอธิบายทางนิติศาสตร์, โรง-
 พิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2495; ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468;
 ตำนานการเกณฑ์ทหาร, ราชบัณฑิตยสภา, 2473; ตำนานเงินตรา, ราชบัณฑิตยสภา, 2474;
 ตำนานคณะสงฆ์, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร (พ.ศ. ไม่ปรากฏ)

๖. พงสาวดาร พระนิพนธ์ในเรื่องพงศาวดารนำออกตีพิมพ์รวม ๒๒ เล่ม เช่น ทรงชำระพงศาวดารพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒478; ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๖ ว่าด้วยอังกฤษเข้ามาทำสัญญากับไทย, ราชบัณฑิตยสถาน, ๒478; พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, โรงพิมพ์รัฐภักดิ์, ๒493

๗. เบ็ดเตล็ด พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาฯ ในเรื่องปลัดขี่ย่อมมีมากมายเท่าที่รวบรวมจัดพิมพ์ได้มี ๒๑ เล่มด้วยกัน ซึ่งนับว่ามีความน่าสนใจหลายเรื่อง เช่น สนทนากับผู้ร้ายปล้น, โรงพิมพ์ไต้ฝน, ๒468; ป่าสุกษาเรื่องมูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย, โรงพิมพ์ไต้ฝนพิพรรฒนาการ, ๒469; เทศกาล, ซึ่งเป็นงานสำคัญและได้พิมพ์ขึ้นหลายครั้งเช่นที่โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒495, โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒498 และที่กรมศิลปากร, ๒505 ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๑ ดำเนินการอักษรบางอย่างกับคำอธิบาย, หอพระสมุดวชิรญาณ, ๒466

๘. บทความในวารสาร นอกจากหนังสือประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาฯ ยังทรงนิพนธ์บทความต่าง ๆ ลงในวารสารทางวิชาการอีกด้วยดังจะเห็นได้จากบทความต่อไปนี้คือ “เรื่องวัดเซนต์”, *Journal of the Thailand Research Society*, Vol. XXXII, 1940. “The Foundation of Ayudhia”, *Journal of Siam Society*, Vol. XI.VII, 1959.

๙. หนังสือที่ผู้เขียนเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาฯ มีด้วยกันหลายเล่มคือ ม.จ. หม่อมขุนพิศมัย ดิศกุล ทรงนิพนธ์เรื่องดังต่อไปนี้ พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาฯ ราชานุกาฬ พ.ศ. ๒4๐5-๒48๐, พระนคร : โรงพิมพ์ไต้ฝนพิพรรฒนาการ, ๒487; สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาฯ ราชานุกาฬ, พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒501; ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาฯ ราชานุกาฬ, พระนคร : โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์, ๒50๒

หนังสือที่ท่านผู้อ่านเขียนขึ้นก็มี ดังต่อไปนี้ คือ รัชกาลที่ ๑, เรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาฯ ราชานุกาฬ, พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒501. พงศ์ สุจริตานันท์ “ต้องเด็บบัดกระทรงมหาดไทย”, สารสัมพันธ์ ฉบับที่ ๒ (17 มีนาคม ๒503) ม.ค. จักรกฤษณ์ นวนิเทศการ ม.ค. พระภารกิจของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาฯ ราชานุกาฬในฐานะปฐมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท (ในระหว่างทำ) คณะรัฐประศาสนศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

รายชื่อหนังสือและบทความต่าง ๆ ที่กล่าวข้างต้นนี้ได้จากกรรณบัตรของ ร.ต. จักร-
 ฤกษ์ณ นรนิติผดุงการ ร.น. หากท่านผู้ใดสนใจใคร่ทราบรายละเอียดเชิญติดต่อสอบถามมาได้
 นอกจากรายชื่อพระนิพนธ์ที่นำมากล่าวข้างต้นนี้ปรากฏว่ากรมศิลปากรได้จัดพิมพ์รายชื่อหนังสือ
 พระนิพนธ์ทั้งหมดทั้งหมดทั้งต้น ๑๖๖ เรื่อง จะดูได้จาก กรมศิลปากร, *รายชื่อหนังสือพระนิพนธ์*
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด คือพร, ๒๕๐๖
 อย่างไรก็ตามรายชื่อหนังสือดังกล่าวนี้มีแยกหมวดหมู่ งานชั้นใหญ่ย่อยแจ้งชื่อโรงพิมพ์และ
 สถานที่ซึ่งจะหาหนังสือเหล่านั้นสำหรับศึกษาค้นคว้าได้ก็จะเป็นประโยชน์มากกว่าการสืบหา
 ว่าสมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงนิพนธ์เรื่องใดบ้างและเมื่อใดอย่างเดียว

๑	ทั้งนี้เป็นต้นด้วยผลเหตุ มิได้พิจารณาเข้าใจ มีรูบประกอบในราชกิจ สุภษิตท่านกล่าวเป็นรวบมา ไม่ควรอย่าให้อรรถฐาน เพราะไม่ฟังตำนานโบราณมี เสียดเสียดศกคั่นคเรศ เสียดทรงตระกูลนานา สารพัดจะเสียดสนสุด จึงมีรู้แก่พระนคร	จะอาเภทกษัตริย์ผู้เป็นใหญ่ เคยใช้ก็เลี้ยงด้วยเมตตา ประพฤติกการแต่ผิดด้วยอิจฉา จะแต่งตงเสนารับดี จะเสียดการแผ่นดินทั้งกรุงศรี จึงเสียดที่เสียดกรุงกษัตริธา เสียดทั้งพระนิเวศวงศา เสียดทั้งไพร่ฟ้าประชากร ทั้งการยุทธก็ไม่ได้เตรียมฝึกสอน เปรียบเหมือนกับหนอนเบียพิให้ประจํากรรม
---	---	---

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
 พระราชนิพนธ์เรื่อง กรุงแตก